

विषयसूची

अध्याय १

जोखिमको परिचय (Introduction to Risk) ..... १ - ३२

अध्याय २

उच्च जोखिम व्यवस्थापन [Enterprise Risk Management (ERM)] ..... ३३ - ७०

अध्याय ३

सञ्चालन जोखिम व्यवस्थापन [Operational Risk Management (ORM)] .. ७१ - ९४

अध्याय ४

विपदको परिचय (Introduction of Disaster) ..... ९५ - १३२

Appendix ..... १३३ - १५०

Reference

Mid-Western University	
Birendranagar, Surkhet	
Title: Risk and Disaster Management	Code: [REDACTED]
Credit Hrs: 3	Year /Semester: II/III

Course Objective:

This Course aims at making students competent for managing the financial and natural uncertainties and risks standing across a business enterprise.

Unit I Introduction to Risk 10 Hours

Introduction, Classification of risk, The cost of risk, Degree of risk, Meaning, Scope & Objective of Risk Management, Personal risk management, Corporate risk management, Risk Management Process, The Administration of Risk Management Process, Risk Identification, Risk Evaluation, Risk Control, Risk avoidance, Risk reduction, Evaluation of risk reduction measures, Risk Financing, Retention, Determination of retention levels, Self Insurance- Risk Retention Group

Unit 2 Forms of Risks 12 Hours

Enterprise Risk Management: Meaning of ERM, Sources, Pure risk, Speculative risk, Strategic risk, Operational risk, Market risk, Credit risk, Risk management models, Integrated risk assessment, Frontiers of ERM Role of Chief Officer, Prerequisite for ERM
Market Risk Management: Importance, Exposure in financial markets, Methods to handle & control Market risk
Credit Risk Management: Need, Securitization for credit risk, Credit derivatives, Methods for credit risk management
Operational Risk Management: Importance, Measurement of Operational risk, Stages of Operational Risk Management
Strategic Risk Management: Strategic out look to risk management, Strategic planning to manage risk, managing risk in Merger & Acquisitions
Project Risk Management: Meaning, Source & Classification of project risk, Cost & Effect of project risk operation, Reason, Scope of Project Risk Management, Phases of Project Risk Management, Prerequisite of risk response, Characteristics of risk response, Type of risk handling Strategies, Risk management in different types of project

Unit 3 Financial Risk Management

18 Hours

Operational Risk Management: Meaning, Sources & Classification of Operational Risk, Operational Events, Regulatory issues of Operational Risk Management-Measurement of Operational Risk, Objectives of Operational Risk Management, Stages of Operational Risk Management, Roles of Supervisor, Disclosure Requirement, Insurance & Operational Risk Management

Financial Risk Management: Definition, Source of financial risk, Need & Importance of Financial Risk Management, Tools for Financial Risk Management: Derivatives, Futures, Swaps, Options, Role of Chief Risk Officer, Integrated Risk Program, Double trigger option

Treasury Risk Management: Money market- Trends in Security Market, Trends in Interest Rates, E-Finance, Integrated treasury in Public Sector Banks, Volatility trading, Floating, Capital Adequacy, Liquidity Management, Tools for Treasury Risk Management: Currency future, Financial future, Commodity future, Steel future, Options, Real Options, Weather derivatives Insurance

Unit 4 Disaster Management

08 Hours

Definition of disaster; General Effects of disaster; Causal factors, Disasters and development (cause and effect), Types of disasters/hazards: Natural, Anthropogenic, Sociological Technological, transport, climate change, Social and Psychological dimensions of disasters, coping with stress, anxiety and fears, Technology and disaster management and latest technological equipment, Disaster Management Agencies and their functions

References:

1. M. Saravana Kumar: *Disaster Management*: Himalaya Publishing House
2. Satish Modh: *Introduction to Disaster Management*: Macmillan
3. John C. Hull, *Risk Management and Financial Institutions*, Wiley Finance

9
अध्याय

जोखिमको परिचय (Introduction to Risk)

परिचय (Introduction)

सामान्यतया जोखिमको सर्वमान्य अर्थ छैन । अर्थशास्त्रीहरू (Economists), तथ्यांकशास्त्रीहरू (Statisticians), व्यवहारिक वैज्ञानिकहरू (Behavioral scientists), बीमाशुल्क गणना गर्ने व्यक्तिहरू (Actuaries) र जोखिम सिद्धान्तकारहरू (Risk theorists) को जोखिमको आआफ्नो धारणा छ । सामान्य अर्थमा जोखिमलाई अनिश्चिताको रूपमा परम्परागत परिभाषित गरिएको छ । Risk is defined as uncertainty concerning the occurrence of loss. उदाहरणका लागि अटो दुर्घटना मारिने जोखिमको सम्भावना, धुप्रपान गर्ने व्यक्तिहरूलाई फोक्सोको क्यान्सर हुने जोखिमको सम्भावना आदि । यी सबै परिस्थितिहरूमा अनिश्चितता रहेको हुन्छ ।

त्यसैगरी जोखिम भन्नाले आन्तरिक वा बाह्य त्रुटिहरूको कारणले गर्दा नोक्सानी हुने, चोटपटक लाग्ने, हानि हुने वा अन्य कुनै नकारात्मक घटना हुने सम्भावना वा खतरा आदिलाई जनाउँदछ । (A probability or threat of damage, injury, liability, loss, or any other negative occurrence that is caused by external or internal vulnerabilities)

(अर्को अर्थमा जोखिम भनेको वर्तमान समयमा गरेको क्रियाकलापको कारणले गर्दा भविष्यमा हुन सक्ने हानि नोक्सानीको सम्भावना हो) (A risk is a potential future harm that may arise from some present action) । अनिश्चितता, सूचनाको अभाव अथवा

गस्त सूचना तथा लापवाहीको कारणले उत्पन्न हुने नकारात्मक परिणामलाई जोखिम (Risk) भनिन्छ। जस्तै : मानिसको जीवन तथा स्वास्थ्य, धन सम्पत्ति, संगठनको असफलता प्राकृतिक विपद तथा विनाश जोखिमका उदाहरणहरू हुन्। संगठनको दृष्टिकोणबाट विनाश जोखिम संगठनको उद्देश्य अवसर र उपलब्धि हासिल गर्न नसकिने हुँदा जोखिमलाई सफलताको प्रतिक पनि मानिन्छ। तर उपलब्धि हासिल गर्नका लागि नकारात्मक परिणामलाई न्यूनीकरण गरी संगठनको कार्यान्वयन पक्षलाई सुधार गरी सफलता हासिल गर्नु पर्दछ। नकारात्मक परिणाम भन्नाले घाट लाग्न सक्ने, स्रोत तथा साधनको दुरुपयोग हुने र तोकिएको समयभित्र लक्ष्य हासिल हुन नसक्ने आदि अवस्थालाई बुझाउँछ।

जोखिमको वर्गीकरण (Classification of Risk)

१. शुद्ध र अनुमानित जोखिम (Pure and Speculative Risk)

कुनै पनि अवस्था जसमा कुनै पनि फाइदा नभई केवल नोक्सान मात्र हुने सम्भावना वा नोक्सान नहुने मात्र सम्भावना रहन्छ भने त्यस्तो अवस्थालाई शुद्ध जोखिम (Pure Risk) भनिन्छ। यस्तो जोखिममा घटनाको परिणाम अनुकूल प्राप्त नभई केवल प्रतिकूल (Adverse) वा स्थिर (Neutral) मात्र हुन्छ। A pure risk is a situation in which there are only the possibilities of loss or no loss.

The only possible outcomes are adverse (loss) and neutral (no loss).

उदाहरणका लागि असामयिक निधन, काम गर्दा हुने दुर्घटना, आगलागी/ बाढी/ भुईँचालो आदिबाट हुने सम्पत्तिको नोक्सानी आदि। यी सबै घटना भएको अवस्थामा कुनै पनि फाइदा नभई नोक्सान मात्र हुने गर्दछ। त्यसकारण यी सबै जोखिमहरूलाई शुद्ध जोखिम भनिन्छ।

त्यसैगरी कुनै पनि अवस्था जसमा कुनै फाइदा वा नोक्सान हुने सम्भावना रहन्छ भने त्यस्तो अवस्थालाई अनुमानित जोखिम (Speculative Risk) भनिन्छ। यस्ता जोखिममा घटनाको परिणाम अनुकूल वा प्रतिकूल हुन सक्छ। A speculative risk is a situation in which either profit or loss is possible.

Classification of Risk

- Pure and Speculative Risk
- Fundamental and Particular risk
- Enterprise risk

उदाहरणका लागि यदि कुनै व्यक्तिले कुनै कम्पनीको साधारण शेयर खरिद गर्दछ भने उक्त शेयरको मूल्य बढेर उक्त व्यक्तिलाई फाइदा हुन सक्छ वा उक्त शेयरको मूल्य घटेर नोक्सान पनि हुन सक्छ। यसरी शेयर खरिद गर्दा खरिदकर्तालाई नाफा वा नोक्सान हुने सम्भावना रहन्छ यस्तो जोखिमलाई अनुमानित जोखिम भनिन्छ। त्यसकारण कुनै पनि घटना जसबाट नोक्सानी वा हानि मात्र नभएर नाफा वा फाइदा हुने सम्भावना पनि उत्तिकै रहन्छ भने त्यस प्रकारको जोखिमलाई अनुमानित जोखिम (Speculative Risk) भनिन्छ।

शुद्ध जोखिम र सट्टाबाजी जोखिममा मुख्यतया निम्नानुसारका फरकहरू छन् :

क्र.सं.	शुद्ध जोखिम	अनुमानित जोखिम
१.	यस जोखिममा कुनै फाइदा नभई केवल नोक्सान मात्र हुने सम्भावना वा नोक्सान नहुने सम्भावना रहन्छ।	यस जोखिममा कुनै फाइदा वा नोक्सान हुने सम्भावना रहन्छ।
२.	वस्तविक सम्पत्तिहरू आदिमा यस्तो जोखिम हुने गर्दछ।	वित्तीय सम्पत्तिहरू जस्तै साधारण शेयर आदिमा यस्तो जोखिम हुने गर्दछ।
३.	समान्यतया यस्तो जोखिमलाई बीमा गरेर कम गर्न सकिन्छ।	यस्तो जोखिमलाई लगानी गर्दा पोर्टफोलियो बनाई लगानी गरेर कम सकिन्छ।
४.	यस्तो जोखिमबाट समाजले नोक्सानी बाहेक कुनै पनि फाइदा प्राप्त गर्न सक्दैन। जस्तै कुनै दुर्घटना हुँदा, भुकम्प जादा, आगलागी हुँदा वा बाढी पहिरो जादा समाजलाई केवल हानि मात्र हुन्छ।	यस्तो जोखिमबाट समग्रमा समाजमा कुनै पक्षलाई फाइदा पनि हुने गर्दछ। जस्तै कुनै कम्पनीले नयाँ प्रविधि प्रयोग गरेर सस्तोमा कम्प्यूटर उत्पादन गर्दा प्रतिस्पर्धीहरूलाई टूलो नोक्सानी भई टाट पल्टिन सक्छन तर अर्को तर्फ समाजमा भएका व्यक्तिहरूले सस्तोमा कम्प्यूटर प्रयोग गर्न पाएर फाइदा प्राप्त गर्दछन्।

२. आधारभूत र निश्चित जोखिम (Fundamental and Particular risk)

कुनै पनि जोखिम जसले सम्पूर्ण अर्थतन्त्र वा ठूलो मात्रामा मानिसहरू वा मानिसहरूको समूहलाई असर पार्दछ भने यस्तो जोखिमलाई आधारभूत जोखिम (Fundamental Risk) भनिन्छ। यसलाई हटाउन नसकिने जोखिम (Nondiversifiable Risk) पनि भनिन्छ जसलाई कम गर्न वा विविधिकरण गरेर हटाउन सकिँदैन। The risk, which affects the entire economy or large numbers of persons or groups within the economy, also called Nondiversifiable Risk (Systematic Risk) it cannot be reduced or eliminated by diversification is called fundamental risk.

यस प्रकारको जोखिम बेरोजगारी (Unemployment), तीब्र मुद्रा स्फिति (Rapid Inflation), युद्ध (War), बाढी (Flood), भूकम्प (Earthquake), प्राकृतिक विपद (Natural Disaster), आतंकवादीको हमला (Terrorist Attack) आदिबाट उत्पन्न हुने गर्दछ।

त्यसैगरी कुनै पनि जोखिम जसले सम्पूर्ण अर्थतन्त्र वा ठूलो मात्रामा मानिसहरू वा मानिसहरूको समूहलाई असर नगरी कुनै निश्चित व्यक्ति वा फर्मलाई मात्र असर गर्दछ भने यस्तो जोखिमलाई निश्चित जोखिम (Particular Risk) भनिन्छ। यस प्रकारको जोखिमलाई हटाउन सकिने जोखिम (Diversifiable Risk) पनि भनिन्छ जसलाई लगानी विविधिकरण गरेर कम गर्न वा पूर्ण रूपले निर्मूल पार्न सकिन्छ। The risk which affects only individuals and not the entire community, also called (Nonsystematic Risk) affects only the individuals or firms and not the entire economy and can be reduced or eliminated by diversification is called particular risk.

उदाहरणका लागि कुनै पनि लगानीकर्ताले आफ्नो सम्पूर्ण सम्पत्ति एउटै कम्पनीको साधारण शेयरमा लगानी गर्नु भन्दा लगानी विविधिकरण गरेर पोर्टफोलियो बनाएर लगानी गरेमा जोखिमलाई कम गर्न सक्दछ। त्यसैगरी कुनै पनि व्यक्तिको कार चोरी हुनु वा कुनै बैंकमा डकैती हुनु पनि निश्चित जोखिमका (Particular Risk) उदाहरणहरू हुन्।

आधारभूत जोखिम र निश्चित जोखिममा मुख्यतया निम्नानुसारका फरकहरू छन्:

क्र.सं.	आधारभूत जोखिम	निश्चित जोखिम
१	यस जोखिमले सम्पूर्ण अर्थतन्त्र वा ठूलो मात्रामा मानिसहरू वा मानिसहरूको समूहलाई असर पार्दछ।	यस जोखिमले कुनै निश्चित व्यक्ति वा फर्मलाई मात्र असर गर्दछ।

२	यसलाई एउटा व्यक्ति वा फर्मले हटाउन सक्दैन।	यसलाई एउटा व्यक्ति वा फर्मले लगानीकर्ताले लगानी विविधिकरण गरी हटाउन सक्दछ।
३	यस प्रकारको जोखिम बेरोजगारी, तीब्र मुद्रा स्फिति, युद्ध, बाढी, भूकम्प, प्राकृतिक विपद, आतंकवादीको हमला आदिबाट उत्पन्न हुने गर्दछ।	यस प्रकारको जोखिम लगानीकर्ताले लगानी विविधिकरण गर्न नसकेको कारणले वा सम्पत्तिहरूको सुरक्षा गर्न नसकेको कारणले उत्पन्न हुने गर्दछ।
४	यस प्रकारको जोखिम एउटा व्यक्ति वा फर्मले हटाउन नसक्ने भएकोले यसको असरलाई कम गर्नको लागि सरकारी सहायताको आवश्यकता पर्दछ।	यस प्रकारको जोखिम लगानी विविधिकरण गरी हटाउन सकिने भएकोले यसको असरलाई कम गर्नका लागि सरकारी सहायताको आवश्यकता पर्दैन।

३. उद्यम जोखिम (Enterprise risk)

एउटा व्यावसायिक संगठनले व्यहोर्नु पर्ने सम्पूर्ण प्रमुख जोखिमहरूलाई Enterprise risk भनिन्छ। Enterprise risk encompasses all major risks faced by a business firm. यो जोखिममा शुद्ध जोखिम (Pure risk), अनुमानित जोखिम (Speculative risk), रणनितिक जोखिम (Strategic risk), सञ्चालन जोखिम (Operational risk), वित्तीय जोखिम (Financial risk) आदि पर्दछन्। व्यवसायको भौतिक सम्पत्तिमा हुन सक्ने जोखिमलाई शुद्ध जोखिम भनिन्छ भने व्यवसायको कुनै क्रियाकलापबाट नाफा वा नोक्सान हुन सक्ने जोखिमलाई अनुमानित जोखिम (Speculative risk) भनिन्छ।

रणनितिक जोखिम (Strategic risk) भन्नाले व्यवसायको वित्तीय लक्ष्य र उद्देश्यमा हुने अनिश्चिततालाई जनाउँदछ। उदाहरणको लागि कुनै व्यवसायले नयाँ वस्तु उत्पादन गरी बजारमा बिक्री गर्दा उक्त वस्तुबाट नाफा प्राप्त नहुन पनि सक्दछ।

त्यसैगरी व्यवसायको दैनिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा उत्पन्न हुने जोखिमलाई सञ्चालन जोखिम (Operational risk) भनिन्छ। उदाहरणका लागि एउटा बैंकले इन्टरनेटको माध्यमबाट बैंकिङ्ग सेवा प्रदान गर्दा कम्प्युटर ह्याकरले नोक्सानी पुऱ्याउन सक्छ। अर्कोतर्फ संगठनको वित्तीय जोखिम भन्नाले वित्तीय बजारमा आएको नकारात्मक परिवर्तनको

कारणले गर्दा व्याजदरमा परिवर्तन, विदेशी विनिमय दरमा परिवर्तन र मुद्राको मूल्यमा कमी आदिको कारणले उत्पन्न हुने जोखिमलाई जनाउँछ।

जोखिमको लागत (Cost of Risk)

जोखिम भन्नाले अनिश्चिततालाई जनाउँदछ। यस्तो अनिश्चितताले सामान्यतया कुनै पनि व्यक्ति वा संगठनलाई सकारात्मक तथा नकारात्मक असरहरू पार्दछ। कुनै पनि व्यक्ति वा संगठनले भविष्यमा हुन सक्ने नकारात्मक असरबाट सधैं बच्ने वा यस्तो असरलाई कम गर्ने प्रयासहरू गर्नुपर्दछ अर्थात् जोखिमबाट हुने हानि नोक्सानीलाई कम गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ। यसरी जोखिमलाई कम गर्न वा हटाउनको लागि विभिन्न किसिमको क्रियाकलापहरू गर्नु पर्दछ भने अर्कोतर्फ यस्ता प्रयासहरू जारी राख्दा राख्दै पनि जोखिम पूर्ण रूपमा नियन्त्रण नभएर केही नोक्सानी हुन जान्छ। यसप्रकार कुनै पनि व्यक्ति वा संगठनले जोखिमलाई कम गर्नको लागि विभिन्न क्रियाकलाप गर्दा विभिन्न किसिमको खर्चहरू हुन जान्छ भने अर्कोतर्फ जोखिम पूर्ण रूपले नियन्त्रण नभएको कारणले गर्दा हानि नोक्सानी भएमा पनि नोक्सानी हुन जान्छ।

जोखिमको लागतअर्न्तगत जोखिम न्यूनीकरण गर्नको लागि गरिएको खर्च, बीमा गरिएको सम्पत्तिको हानि नोक्सानी हुँदा बीमा कम्पनीले कम क्षतिपूर्ति दिएको कारणले हुने नोक्सानी, जोखिम नियन्त्रण खर्च, जोखिम हस्तान्तरण खर्च र प्रशासनिक खर्चहरूको समग्र रकमलाई जनाउँदछ। The cost of risk is the cost of managing risks and incurring losses. Total cost of risk is the sum of all aspects of an organization's operations that relate to risk, and related loss adjustment expenses, risk control costs, transfer costs, and administrative costs.

कुनै पनि संगठनले चाहेको प्रतिफल प्राप्त गर्न उत्पन्न हुने जोखिमहरूलाई व्यवस्थापन अनिवार्य रूपले गर्नुपर्दछ। जोखिम व्यवस्थापन गर्न संगठनले विभिन्न विधि, प्रक्रिया तथा तरिकाहरू प्रयोग गरेको हुन्छ। जोखिम व्यवस्थापन गर्न विभिन्न खर्च तथा लागत लाग्दछ भने अर्को तर्फ संगठनले जोखिमपूर्ण रूपले नियन्त्रण गर्न नसकेको कारणले केही नोक्सानी पनि व्यहोर्नु पर्दछ।

संगठनले बीमा (Insurance) गरेर, तेश्रो पक्षमा जोखिम हस्तान्तरण गरेर, वित्तीय उपकरणहरू प्रयोग गरेर विभिन्न सम्पत्तिलाई गरेर सधैं संगठन भित्र जोखिम व्यवस्थापन समूह (Risk Management Team) को निर्माण गरी जोखिम नियन्त्रण गर्न सक्दछ तर जोखिमलाई शून्य भने बनाउन सकिदैन तसर्थ जोखिम व्यवस्थापन गर्ने पद्धतिहरूमा लाग्न जाने खर्च र जोखिम व्यवस्थापन गर्दा गर्दै पनि घटना घटेको कारणले भएको केही नोक्सानीको समग्र रकमहरूलाई जोखिमको लागत भनिन्छ। संगठनको प्रमुखले आवश्यक र

प्रभावकारी कार्यहरू सञ्चालन गरी जोखिमको लागतलाई कम गरी सकारात्मक प्रतिफललाई वृद्धि गर्नुपर्दछ।

जोखिमको लागत भित्र निम्न खर्चहरू समावेश हुन्छन्:

क) बीमा शुल्कहरू (Insurance expenses)

भविष्यमा हुन सक्ने भौतिक सम्पत्ति तथा मानवीय क्षतिको क्षतिपूर्ति पाउनको लागि गरिने बीमाको शुल्क।

ख) नोक्सानी (Loss)

बीमा गर्दा पनि बीमा कम्पनीबाट प्राप्त भएको क्षतिपूर्ति वास्तविक नोक्सानीभन्दा कम भएको कारणले हुन जाने नोक्सानी।

ग) नियन्त्रण खर्चहरू (Control expenses)

जोखिम नियन्त्रण गर्नको लागि विभिन्न क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न लाग्ने खर्चहरू।

घ) प्रशासनिक खर्चहरू (Administrative expenses)

संगठनले जोखिमलाई न्यूनीकरण तथा नियन्त्रण गर्नका लागि जोखिम व्यवस्थापन समूहको गठन गरेका हुन्छ। यस्तो जोखिम व्यवस्थापन समूहले जोखिमलाई न्यूनीकरण तथा नियन्त्रण गर्नको लागि विभिन्न प्रशासनिक खर्चहरू भुक्तानी गर्नुपर्दछ।

ङ) वित्तीय खर्चहरू (Financial expenses)

जोखिमलाई न्यूनीकरण तथा नियन्त्रण गर्नको लागि संगठनले विभिन्न वित्तीय स्रोतहरू जुटाउनु पर्ने हुन्छ। यस्तो वित्तीय स्रोत प्रयोग गरे वापत लाग्ने खर्चहरू।

जोखिमको मात्रा (Degree of Risk)

वास्तविक नोक्सानी र अपेक्षा गरिएको नोक्सानी बिचको सापेक्षिक विचलनलाई जोखिमको मात्रा भनिन्छ। (The relative variation of actual loss and expected loss is called degree of risk)

मानौं, कुनै घरको आगलागीको बीमा गर्ने बीमा कम्पनीले १०,००० घरको आगलागी बीमा गरेको छ र औसतमा १ प्रतिशत अर्थात् १०० घर प्रत्येक वर्ष आगलागीबाट नष्ट हुने अपेक्षा गरेको छ। अब प्रत्येक वर्ष १०० वटा घर नै आगलागीबाट क्षति हुने घटना सम्भावना भने अत्यन्त कम नै हुन्छ। कुनै वर्ष ११० वटा घरमा आगलागी हुन सक्छ भने कुनै वर्ष ९० वटा

Cost of Risk

- Insurance Expenses
- Losses
- Control Expenses
- Administrative Expenses
- Financial Expenses

घरमा आगलागी हुन सक्छ । यसरी वास्तविक नोक्सानी अपेक्षा गरिएको नोक्सानी भन्दा १० वटा घरमा भएको नोक्सानी भन्दा फरक छ । यसरी वास्तविक नोक्सानी र अनुमान गरिएको नोक्सानी बीचको सापेक्षिक विचलन नै जोखिमको मात्रा हो ।

त्यसैगरी व्यावसायिक संगठनले विभिन्न पक्षसँग व्यापारिक सम्झौता गर्दा र विभिन्न क्षेत्रमा लगानी गर्दा हुन सक्ने सम्भावित क्षति वा घाटको पूर्वानुमान गरेको हुन्छ । व्यवसाय संचालन गर्ने क्रममा यस्तो क्रियाकलापबाट केही नोक्सान वा घाट वास्तविक रूपमा हुन सक्छ जुन समान्यतया पूर्वानुमान गरिएको नोक्सान वा घाटभन्दा फरक हुन्छ । व्यवसायको यस्तो पूर्वानुमान गरिएको नोक्सान वा घाट र वास्तविक नोक्सान वा घाटभन्दा फरक हुन्छ । यस्तो पूर्वानुमान गरिएको नोक्सान वा घाट र वास्तविक नोक्सान वा घाटको बीचको सापेक्षिक विचलनलाई नै जोखिमको मात्रा (Degree of Risk) भनिन्छ । यसलाई Variance वा Standard deviation ले मापन गर्न सकिन्छ । व्यवसायले गर्ने प्रत्येक सम्झौता तथा लगानीको क्षेत्रमा जोखिमको मात्रा फरक फरक हुने हुँदा त्यस्ता कारोबार तथा सम्झौताहरूमा भएका जोखिम र अवसरहरूको अध्ययन र अनुमान गर्ने, सम्भावित जोखिम र सम्भावित प्रतिफल बिच तुलना गर्ने र यदि जोखिमभन्दा प्रतिफल धेरै भएमा व्यवसायिक सम्झौता तथा लगानी गर्ने निर्णय गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि कुनै लगानीकर्ताले कुनै कम्पनीको १००० शेयर खरिद गर्न चाहन्छ भने उसले उक्त शेयरले विगतमा उपलब्ध गराएको प्रतिफल र भविष्यमा दिन सक्ने प्रतिफल, कम्पनीको वित्तीय विवरणहरू आर्थिक वातावरण अध्ययन गरी जोखिमको मात्रा पहिचान गर्नुपर्दछ । जोखिमको मात्राभन्दा प्रतिफल धेरै भएमा मात्र शेयर खरिद गर्नुपर्दछ ।

जोखिम व्यवस्थापनको अर्थ (Meaning of Risk Management)

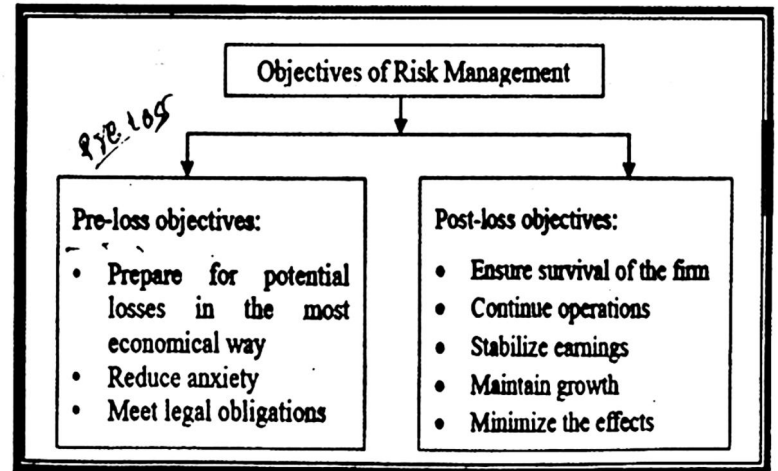
संगठनको दैनिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने क्रममा संगठनमा उत्पन्न हुन सक्ने नकारात्मक परिणामहरू जस्तै घाट लाग्नु, आर्थिक श्रोत तथा साधनहरूको दुरुपयोग हुनु, तोकिएको समयभित्र उपलब्धि वा लक्ष्य हासिल गर्न नसक्नु आदि जस्ता क्रियाकलापहरूलाई अनुगमन गर्ने, नियन्त्रण गर्ने र न्यूनीकरण गर्नको लागि जोखिमको पहिचान गर्ने, त्यसको मूल्यांकन गर्ने, प्राथमिकता निर्धारण गर्ने र आर्थिक श्रोतहरूको प्रयोग गर्नुलाई जोखिम व्यवस्थापन (Risk Management) भनिन्छ । जोखिम व्यवस्थापन (Risk Management) संगठनमा हुने विभिन्न किसिमको जोखिमहरूको असरहरूलाई न्यूनीकरण वा निर्मूल गर्नका लागि संगठनले अपनाउने एउटा वैज्ञानिक प्रक्रिया हो । यसले जोखिमबाट हुन सक्ने सम्भावित हानि नोक्सानी पहिचान गर्ने र उक्त हानि नोक्सानीको असरबाट बच्नका लागि अपनाउनु पर्ने विभिन्न विकल्पहरू मध्ये सर्वोत्तम विकल्पको छनौट गरी लागू गर्ने गर्दछ ।

Risk management is a process that identifies loss exposures faced by an organization and selects the most appropriate techniques for treating such as exposures.

जोखिम व्यवस्थापन संगठनको एउटा महत्वपूर्ण कार्य हो । संगठनले जोखिम व्यवस्थापन जति सफलतापूर्वक गर्न सकेमा मात्र जोखिमको असर न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ । त्यसकारण संगठनको सफलताको महत्वपूर्ण कडीको रूपमा जोखिम व्यवस्थापन रहेको हुन्छ । संगठनभित्र उत्पन्न हुने जोखिमहरू, वित्तीय बजारमा हुने अनिश्चितता, आयोजना असफल हुनु, वित्तीय जोखिम, दुर्घटना, प्राकृतिक कारणका साथै प्रतिस्पर्धीबाट योजनाबद्ध रूपमा गरिने आक्रमणहरू आदिबाट संगठनलाई भविष्यमा पर्ने परिणामसँग सम्बन्धित भएको हुँदा जोखिम व्यवस्थापन चुनौतिपूर्ण कार्य हो । संगठनको प्रमुखले व्यवस्थित रूपमा संगठनमा पर्न सक्ने नकारात्मक परिणामहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गरी त्यसबाट संगठनलाई बचाउन विशेष रणनीति तयार गर्नु पर्दछ ।

जोखिम व्यवस्थापनको उद्देश्यहरू (Objectives of Risk Management)

कुनै पनि संगठनले सफलता प्राप्त गर्नका लागि जोखिम व्यवस्थापन अनिवार्य रूपले गर्नु पर्दछ । अर्थात् जोखिम व्यवस्थापन बिना संगठनले सफलता प्राप्त गर्नु असम्भव जस्तै नै हुन्छ मुख्यतया जोखिम व्यवस्थापनको उद्देश्य वास्तविक हानि नोक्सानी हुनु पूर्व सम्भावित हुन सक्ने हानि नोक्सानीलाई कमभन्दा कम खर्चमा व्यवस्थापन गर्नु र हानि नोक्सानी भए पश्चात हानि नोक्सानीको असरबाट फर्मलाई जोगाउनु रहेको हुन्छ । जोखिम व्यवस्थापनको यी प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नानुसार व्याख्या गरिएको छ :

१. नोक्सानी पूर्वको उद्देश्यहरू (Pre-loss objectives)

जोखिम व्यवस्थापनको वास्तविक हानि नोक्सानी हुनु पूर्वका उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्

क) मितव्ययी (Economy)

संगठनले सम्भावित हानि नोक्सानीबाट बच्नका लागि विभिन्न किसिमका सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुका साथै सम्भावित क्षतिबाट बच्नका लागि बीमा समेत गर्नुपर्दछ। यसरी जोखिम व्यवस्थापन गर्नका लागि विभिन्न किसिमका सुरक्षा सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा तथा सम्पत्तिहरूको बीमा गर्दा संगठनले खर्चहरूको विश्लेषण गरी मितव्ययी तरिकाले गर्नु जोखिम व्यवस्थापनको प्रमुख उद्देश्य रहेको हुन्छ।

ख) चिन्ता कम गर्नु (Reduce Anxiety)

जोखिम व्यवस्थापनको अर्को प्रमुख उद्देश्य जोखिम व्यवस्थापकहरूको चिन्ता कम गर्नु रहेको छ। जोखिम व्यवस्थापकहरूलाई जोखिमबाट भविष्यमा हुन सक्ने क्षतिको बारेमा सधैं ठूलो डर, त्रास र चिन्ता रहेको हुन्छ। जोखिम व्यवस्थापनले व्यवस्थापकहरूमा हुने यस किसिमको चिन्तालाई सधैं कम गर्नुपर्दछ।

ग) कानुनी दायित्व पूरा गर्नु (Meet Legal Obligation)

जोखिम व्यवस्थापनको अर्को प्रमुख उद्देश्य कानुनी दायित्व पूरा गर्नु हो। सरकारले विशेष कानून बनाएर संगठनमा काम गर्ने कामदारहरूका लागि विशेष सुरक्षा उपकरण जडान गर्नुपर्ने तथा विशेष सुरक्षा उपायहरू अपनाउनु पर्ने नियम लागू गरेको हुन्छ। जोखिम व्यवस्थापन गर्दा त्यस्ता सरकारी नीति नियमहरू के के छन्? सो पूरा गर्न कुन कुन क्रियाकलाप गर्नुपर्दछ सो कुराको विचार गरेर कानुनी दायित्व पूरा गर्ने गर्दछ।

२. नोक्सानी पश्चात्का उद्देश्यहरू (Post-loss objectives)

जोखिम व्यवस्थापनको वास्तविक हानि नोक्सानी भए पछिका उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

क) संगठनको अस्तित्व जोगाउनु (Survival of the Firm)

कुनै ठूलो दुर्घटनाबाट संगठनमा हानि नोक्सानी भएपछि स्वभाविक रूपले संगठनको दैनिक क्रियाकलाप केही समयसम्म अवरूद्ध हुन जान्छ। संगठनको दैनिक क्रियाकलाप लामो समयसम्म अवरूद्ध भएमा संगठनको अस्तित्व

जोगाउन समेत कठिन हुन्छ। त्यसकारण जोखिम व्यवस्थापनको प्रमुख उद्देश्य संगठनमा हानि नोक्सानी भएपछि उचित समय (Reasonable time period) पछि संगठनको दैनिक क्रियाकलाप सञ्चालन गरेर संगठनको अस्तित्व जोगाउनु रहेको छ।

ख) सञ्चालनलाई निरन्तरता दिनु (Continue Operation)

कुनै ठूलो दुर्घटनाबाट संगठनमा हानि नोक्सानी भएपछि अवरूद्ध भएको दैनिक क्रियाकलापलाई सञ्चालनलाई निरन्तरता दिनु जोखिम व्यवस्थापनको अर्को उद्देश्य रहेको छ। क्षति पश्चात् संगठनको सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू यथावत रूपमा निरन्तर सञ्चालनमा ल्याउनु निकै चुनौतीपूर्ण हुन्छ। जोखिम व्यवस्थापनले क्षति पश्चात् संगठनका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू, सबै शाखाहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ।

ग) आयलाई स्थिर गराउनु (Stability of Earnings)

क्षति पश्चात् संगठनका क्रियाकलापहरू केही समय अवरूद्ध भएका कारणले यसको असर संगठनको आम्दानीमा गरेको हुन्छ। जो जोखिम व्यवस्थापनले विभिन्न किसिमका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरेर संगठनको आयलाई स्थिर बनाउने उद्देश्य लिएको हुन्छ।

घ) संगठनको विकासलाई निरन्तरता दिनु (Continue Growth)

विकासको चरणमा रहेको संगठनमा कुनै ठूलो दुर्घटना घटेमा उक्त संगठनको सम्पूर्ण विकासमा असर पर्दछ। जोखिम व्यवस्थापनले यस्तो अवस्थामा नयाँ वस्तुको विकास गरेर वा अन्य कम्पनीहरूसँग मर्ज भएर संगठनको विकासलाई निरन्तरता दिन सक्छ।

ङ) नोक्सानीको प्रभाव कम गर्नु (Minimize the Effect of Loss)

जोखिम व्यवस्थापनले आफ्नो संगठनमा दुर्घटना, प्राकृतिक विपद आदिको कारणले हानि नोक्सानी अन्य व्यक्ति वा समाजमा भएका अन्य संगठनहरूको भन्दा कम गर्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ।

३. अन्य उद्देश्यहरू (Other objectives)

त्यसैगरी जोखिम व्यवस्थापनको अन्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

१) बढी ऋणको प्रयोग गर्न

नगद प्रवाह स्थिर भएमा सञ्चालन जोखिम घट्न जान्छ र निश्चित ब्याजदर भएको अधिक प्रयोग गर्न सकिन्छ। एकातिर शेयरपूँजीको लाभांश दरभन्दा ऋणको ब्याजदर कम हुन्छ भने अर्कोतिर ब्याजमा कर छुटको व्यवस्थाले ऋणको

प्रयोगबाट आम्दानीमा वृद्धि हुन्छ। तसर्थ ऋणको बढी प्रयोग गर्ने उद्देश्यले नगद प्रवाहमा स्थिरता ल्याउनुपर्ने हुन्छ जसको लागि जोखिम व्यवस्थापन गरिन्छ।

२) आदर्श पूँजी संरचना कायम गर्न

कुल पूँजीकरणमा ऋण पूँजी र अंश पूँजीको अनुपातमा परिवर्तन गरिएमा पूँजीको लागतमा पनि परिवर्तन आउन जान्छ। सबैभन्दा न्यूनतम पूँजीको लागत हुने गरि छनौट गरिएका अंश पूँजी र ऋण पूँजीको अनुपातलाई आदर्श पूँजी अनुपात (Optimal Capital Structure) भनिन्छ।

यस प्रकारको आदर्श अनुपातलाई दीर्घकालसम्म कायम राख्न नयाँ परियोजनामा लगानी गर्नका लागि आवश्यक रकम ऋण पूँजी र अंश पूँजीबाट समानुपातिक रूपमा सङ्कलन गर्नुपर्ने हुन्छ।

यदि संगठनको नगद प्रवाहमा स्थिरता नभएमा थप ऋण संकलन गर्न कठिनाई हुन्छ जसको फलस्वरूप वा नाफायोग्य परियोजनालाई छोड्नु पर्ने हुन्छ या त सम्पूर्ण रकम अंश पूँजीबाट संकलन गर्नुपर्ने हुन्छ। जसले पूँजी संरचनामा परिवर्तन आउन जान्छ।

यदि नगद प्रवाहमा स्थिरता भएमा ऋणको प्रयोगमा कठिनाई उत्पन्न नहुने भएकाले आदर्श पूँजी संरचना कायम राख्न जोखिम व्यवस्थापन गरिन्छ।

३) वित्तीय सङ्कटबाट बचाउन

ऋणदाता तथा अशियारलाई ब्याज एवम् लाभांश वितरणका लागि निरन्तर स्वतन्त्र नगद प्रवाह अपर्याप्त हुने परिस्थितिलाई वित्तीय सङ्कट (Financial Distress) भनिन्छ। अपेक्षित आम्दानी र नगद प्रवाहभन्दा वास्तविक आम्दानी र नगद प्रवाह कम हुने परिस्थितिमा वित्तीय संकट उत्पन्न हुन्छ। यदि नगद प्रवाहमा स्थिरता ल्याउन सकिएमा यस प्रकारको सङ्कटबाट व्यवसायलाई बचाउन सकिन्छ। तसर्थ व्यवसायिक संगठनलाई वित्तीय संकटबाट बचाउन जोखिमको व्यवस्थापन गरिन्छ।

४) हेजिङको बढी फाइदा सिन

जोखिम व्यवस्थापन अन्तर्गत Hedging कम गर्न गरिने प्रयासहरू लाई जनाउँछ। जसरी लगानी विविधिकरणबाट अव्यवस्थित जोखिमलाई कम गर्न सकिन्छ, त्यसैगरी Hedging को प्रयोगबाट मूल्य परिवर्तन विनिमय दर परिवर्तन, ब्याजदर परिवर्तन आदि सम्बन्धी जोखिम कम गर्न सकिन्छ।

५) करको भार कम गर्ने

आम्दानीको धेरै उतारचढाव (Fluctuation) भएका संगठनहरू भन्दा स्थिर आम्दानी भएका संगठनहरूको करको भार कम हुन्छ। उदाहरणको लागि संस्थागत करको दर रु. २,००,००० सम्मको आम्दानीमा २० प्रतिशत छ र त्यस भन्दा माथिको आम्दानीमा ३० प्रतिशत छ।

मानौं, एउटा कम्पनीले पहिलो र दोस्रो वर्ष रु २,००,००० का दरले आम्दानी गर्दछ भने दुई वर्षको कुल कर रु ८०,००० (४०,००० + ४०,०००) हुन्छ। त्यसैगरी मानौं, अर्को कम्पनीले पहिलो वर्ष शून्य र दोस्रो वर्ष रु. ४००,००० आम्दानी गर्दछ भने उक्त कम्पनीले पहिलो वर्ष शून्य दोस्रो वर्ष रु. १००,००० (पहिलो रु. २ लाखमा २० प्रतिशत र बाँकी २ लाखमा ३० प्रतिशत) कर भुक्तानी गर्नुपर्ने हुन्छ।

दुई वर्षको कुल आम्दानी दुबै कम्पनीको समान भएतापनि आम्दानीमा स्थिरता नभएको कारणले दोस्रो कम्पनीले कर तिर्न परेको हो यसरी जोखिम व्यवस्थापनले आम्दानीमा स्थिरता ल्याउन सकिएमा करको भार कम गर्न सकिने भएकाले जोखिम व्यवस्थापनमा जोड दिइन्छ।

६) आगत लागत कम गर्ने

वस्तु तथा वित्तीय सेवाहरूको लागतमा निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ। कच्चा पदार्थको मूल्य वृद्धि वैदेशिक मुद्राको विनिमय दर, ऋणको व्याजदर आदिमा आउने वृद्धिबाट वस्तु तथा सेवाको आगत लागत (Input Cost) बढ्ने भएमा त्यसबाट उत्पन्न हुने जोखिम कम गर्न विभिन्न प्रकारका व्युत्पत्तिहरू (Derivatives) को प्रयोग गरिन्छ।

उदाहरणका लागि Forward Contract अन्तर्गत भविष्यमा बजारमा कच्चा पदार्थको मूल्य जतिसुकै बढ्न गएपनि सम्भौता अनुसार वर्तमान तोकिएको मूल्यमा नै भविष्यमा कच्चा पदार्थ प्राप्त हुने निश्चित हुन्छ। यसबाट आगत लागत कम हुन जान्छ

७) व्यवस्थापकहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने

जोखिम व्यवस्थापन भनेको आम्दानी र नगद प्रवाहमा स्थिरता ल्याउन अनुसरण गरिने रणनीति हो। यदि व्यवस्थापकहरूका अतिरिक्त पारिश्रमिक भन्दा स्थिर आय र नगद प्रवाह भएमा संगठनहरूका व्यवस्थापकहरूलाई आकर्षक पारिश्रमिक प्रदान गरी कार्यप्रति अभिप्रेरित गर्नको लागि पनि जोखिमको व्यवस्थापन गरिन्छ।

व्यक्तिगत जोखिम (Personal Risk)

प्रत्यक्ष रूपले व्यक्तिहरूलाई असर पार्ने जोखिमलाई व्यक्तिगत जोखिम भनिन्छ। (Personal risks are risks that directly affect an individual.) व्यक्तिगत जोखिममा पूर्ण क्षति अथवा आर्जित सम्पत्तिको क्षति, आम्दानीमा कमी, अतिरिक्त खर्च र वित्तीय सम्पत्तिमा कमी आदि क्षतिको सम्भावना रहन्छ।

Personal Risk

- Risk of Premature Death
- Risk of Insufficient Income During Retirement
- Risk of Poor Health
- Risk of Unemployment

(Personal risks involve the possibility of the loss or reduction of earned income, extra expenses, and depletion of financial assets.) व्यक्तिगत जोखिम निम्न चार प्रकारका हुन्छन्:

१. असामयिक मृत्युको जोखिम (Risk of Premature Death)

आफ्ना आश्रितहरू प्रतिको वित्तीय दायित्व पूरा गर्नु पहिले नै घरमूलीको मृत्यु हुन्छ भने त्यसलाई असामयिक मृत्युको जोखिम भनिन्छ। (Premature death is the death of a family head with unfulfilled financial obligations.) घरमूलीको दायित्व भन्नाले आश्रितहरूको भरणपोषण गर्नु, बन्धक फुकुवा गर्नु र छेराछेरोलाई शिक्षादीक्षा दिनु आदि पर्दछन्।

यदि आश्रित परिवारको सदस्यहरूले अन्य श्रोतबाट प्रशस्त आय प्राप्त गर्दैनन् र गुमेको आयलाई समेत समेट्ने गरी आर्थिक सम्पत्ति पनि पर्याप्त छैन भने मृतकहरूको आश्रित परिवार आर्थिक रूपमा असुरक्षित रहन्छन्।

असामयिक मृत्युले आर्थिक समस्या त्यतिबेला निम्त्याउन सक्छ, जतिबेला भरणपोषण गर्नुपर्ने अथवा आर्थिक दायित्व पूरा नगरीकनै घरमूलीको असामयिक निधन हुन्छ। यसप्रकार ७ वर्षे बालकको मृत्यु आर्थिक अर्थमा असामयिक हुन सक्दैन किनभने यसमा बीमा योग्यता हितको सिद्धान्त लागू हुँदैन। कुनै घरमूलीको असामयिक निधनबाट आश्रित परिवारहरूले ४ किसिमका मूल्य चुकाउनुपर्ने हुन्छ।

क) मानवीय जीवन मूल्य (Human Life Value)

घरमूलीको असामयिक निधनबाट उसको मानवीय जीवन मूल्य सदाका लागि समाप्त भई क्षतिपूर्ति कहिल्यै पनि प्राप्त हुन सक्दैन। त्यसकारण परिवारमा मृतक व्यक्तिले भविष्यमा गर्ने कमाइको हिस्साको वर्तमान मूल्यको रूपमा

मानवीय जीवन मूल्यलाई परिभाषित गरिन्छ। यस्तो क्षति उल्लेख पनि हुन सक्दछ।

जस्तै प्रायः अमेरिकी वयस्कहरूको वास्तविक अथवा वर्तमान मानव मूल्य ५ लाख डलरभन्दा बढी हुन्छ।

ख) अतिरिक्त खर्च (Additional Expenses)

घरमूलीको असामयिक निधन भएमा उसको आश्रित परिवारलाई अतिरिक्त खर्चहरू आवश्यक पर्न सक्दछ। जस्तो अन्त्येष्टिमा लाग्ने खर्च, बीमा नगरिएका चिकित्सकीय बिल तिर्दा लाग्ने खर्च, इच्छा पत्र साँचो हो वा होइन भनि प्रमाणित गर्न लाग्ने र जग्गा जमिन वा सम्पत्तिको चाजोपाँजो मिलाउँदा लाग्ने खर्च आदि। यस्ता खर्चहरू घरमूलीको मृत्यु भएपछि आश्रित परिवारहरूले व्यहोर्नु पर्दछ। यस्ता खर्चहरूलाई अतिरिक्त खर्च भनिन्छ।

ग) अपर्याप्त आय (Insufficient Income)

अपर्याप्त आयका कारण कतिपय आश्रित परिवारहरूलाई आफ्नो दैनिक जीवन सञ्चालन गर्न वा पारिवारिक खर्चहरू जुटाउन ज्यादै कठिन हुन्छ। यदि घरमूलीले आफ्नो आश्रित परिवारहरूको दैनिक जीवन सञ्चालनमा प्रत्यक्ष रूपले सहयोग पुऱ्याउदै आएको थियो र उसको असामयिक निधन हुन गयो भने आश्रित परिवारहरूले अपर्याप्त आयका कारण आफ्नो दैनिक जीवन सञ्चालनमा कठिनाई भोग्नुपर्छ। यसलाई नै अपर्याप्त आय भनिन्छ।

घ) सीमित गैर आर्थिक लागत (Certain Non Economic Costs)

घरमूलीको असामयिक निधनबाट आश्रित परिवारले केही गैरआर्थिक लागत पनि व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ। जस्तो : भावनात्मक (संवेगात्मक) दुःख, आदर्श व्यक्ति र बालबालिकाहरूको सल्लाहकार र अभिभावकको समाप्ति हुन्छ। त्यसकारण घरमूलीको असामयिक मृत्युबाट आश्रित परिवारलाई गैरआर्थिक लागत पनि थपिन्छ।

२) सेवानिवृत्त हुँदा अपर्याप्त आयको जोखिम (Risk of Insufficient Income During Retirement)

कामदारहरू सेवा निवृत्त भएपछि उनीहरूले निरन्तर रूपमा प्राप्त गर्ने आय गुमाउदछन् यदि उनीहरूसँग पर्याप्त वित्तीय सम्पत्ति छैन अथवा सेवा निवृत्त भएपछि प्राप्त हुने आयका अन्य श्रोतहरू (सामाजिक सुरक्षा अथवा निजी निवृत्तिभरण) मा पहुँच छैन भने

उनीहरू सेवानिवृत्त भएपछि आर्थिक रूपले असुरक्षित हुन्छन्। यस्तो जोखिमलाई सेवा निवृत्त हुँदा अपर्याप्त आयको जोखिम भनिन्छ।

सेवा निवृत्ति हुँदा प्राप्त हुने अपर्याप्त आय नै वृद्ध वा बुढेसकालसँग सम्बन्धित प्रमुख जोखिम हो। संयुक्त राज्य अमेरिकामा ६५ वर्षभन्दा पहिले नै ठूलो संख्यामा कामदारहरू सेवानिवृत्त हुन्छन्। नेपालमा अधिकांश व्यक्तिहरू ६० वर्ष पहिले नै सेवा निवृत्त हुन्छन्। कामदारहरू सेवा निवृत्त भएपछि उनीहरूको आय (विशेषगरी रूपैसाँ पैसा) मा उल्लेखनीय कमी हुन्छ। त्यसपछि उनीहरूले पहिलेको भन्दा कम स्तरको जीवनशैली अपनाउनुपर्ने बाध्यता हुन्छ।

३) कमजोर स्वास्थ्यको जोखिम (Risk of Poor Health)

कमजोर स्वास्थ्यको जोखिम अन्तर्गत आकस्मिक रूपले तिर्नुपर्ने चिकित्सकीय बिलहरू र संचित स्वास्थ्यको क्षति दुबै पर्दछन्। हालैका वर्षहरूमा हाम्रो देशमा चिकित्सा क्षेत्रमा सर्जरीको मूल्य तथा औषधी उपचारको खर्चमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ भने अर्कोतर्फ विभिन्न किसिमका सन् रोग तथा नसन् रोग लाग्ने व्यक्तिहरूको संख्या पनि दिन प्रतिदिन बढ्दैछ। उदाहरणको लागि अमेरिकामा ओपन हर्ट सर्जरीको लागि २ लाख डलरभन्दा बढी र प्लाष्टिक सर्जरीको लागि कैयौं प्रमुख सर्जरीहरूको लागि ५ लाख अमेरिकी डलरभन्दा बढी, मुटु वा मिर्गौलाको प्रत्यारोपणको लागि ४ लाख डलरभन्दा बढी रकम खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ। यदि कुनै व्यक्ति सँग पर्याप्त स्वास्थ्य बोमा, व्यक्तिगत बचत तथा वित्तीय सम्पत्ति अथवा उपरोक्त खर्चहरू धान्न सक्ने आयको अन्य कुनै श्रोत छैन भने ऊ आर्थिक रूपमा असुरक्षित हुन्छ।

असुरक्षाको अर्को प्रमुख कारण गम्भीर अशक्तताका कारण हुने आर्जित क्षति पनि हो। दीर्घकालिन अशक्ततामा सञ्चित वा आर्जित सम्पत्तिको उल्लेखनीय क्षति हुन्छ। चिकित्सकीय बिलहरूमा वृद्धि हुन्छ, कामदार हुँदाका सुविधाहरू समाप्त हुन सक्दछन् वा कटौती हुन सक्दछ, बचत पनि कम हुन्छ र कसैले उक्त अशक्त व्यक्तिको हेरचाहको जिम्मा लिनुपर्ने हुन्छ। धेरै कामदारहरूले दीर्घकालीन अशक्तताबाट उत्पन्न हुने आर्थिक परिणामको विरलै सोच्दछन्। लामो अशक्तता अवधिमा आर्जित आयको क्षति हुँदा कामदारहरूलाई आर्थिक रूपमा निकै पीडादायक हुन सक्दछ।

४) बेरोजगारीको जोखिम (Risk of Unemployment)

आर्थिक सुरक्षाका लागि प्रमुख चुनौति बेरोजगारीको जोखिम पनि हो। व्यापार, व्यवसाय, घरायसी, अर्थतन्त्र, प्राविधिक एवम् संरचनात्मक परिवर्तनहरू भएपछि श्रम

बजारमा कुनै त्रुटि देखापरे पछि अथवा व्यवसायिक वातावरणको कारण बेरोजगारीको सिर्जना हुन सक्दछ।

कैयौं प्रवृत्तिहरूले बेरोजगारीको समस्यालाई भन्ने थप गम्भीर र जटील बनाइदिएको छ जस्तो श्रम लागतलाई थगो राख्न ठूला ठूला संस्थाहरूले आआफ्नो संगठनको संरचना सानो बनाइरहेका हुन्छन्। ठूला ठूला औद्योगिक कम्पनीहरूले दिन प्रतिदिन कर्मचारी वा कामदारहरूलाई स्थायी रूपमै कटौती गर्दै लगीरहेका छन्।

रोजगारदाताहरूले पनि श्रम घटाउन दिन प्रतिदिन अस्थायी वा आंशिक कामदारहरूलाई प्राथमिकता दिइरहेका छन्। त्यसैगरी विश्वव्यापी प्रतिस्पर्धाका कारण असंख्य रोजगारी विदेशीहरूको हातमा गइरहेको छ। यसबाट दिन प्रतिदिन बेरोजगारी समस्या वृद्धि भइरहेको छ।

व्यक्तिगत जोखिम व्यवस्थापन (Personal Risk Management)

प्रत्यक्ष रूपले व्यक्तिहरूलाई असर पार्ने जोखिमलाई व्यवस्थापन गर्नको लागि व्यक्ति वा परिवारले विभिन्न किसिमका जोखिमहरू पहिचान गर्ने, त्यस्ता जोखिमको असरहरू को मुल्याङ्कन गर्ने र उक्त जोखिमको असरबाट बच्नको लागि अपनाउनु पर्ने विभिन्न उपायहरूको छनौट गरी जोखिम न्यूनीकरण गर्ने वा नियन्त्रण गर्नेलाई व्यक्तिगत जोखिम व्यवस्थापन भनिन्छ।

(Personal risk management refers to the identification of pure risks faced by an individual or family, and to the selection of the most appropriate technique for treating such risks.)

व्यक्तिगत जोखिम व्यवस्थापन जुन व्यक्तिले समयमा गर्न सक्छ उसले आफ्नो र आफ्नो परिवारको जीवन सर्वोत्कृष्ट तरिकाले यापन गर्न सक्दछ भने अर्को तर्फ व्यक्तिगत जोखिम व्यवस्थापनमा वेवास्ता गर्ने व्यक्तिलाई उसको जीवनमा आएका विभिन्न समस्याहरूले नकारात्मक असर पर्दै गरेर जीवनलाई तनावपूर्ण बनाएको हुन्छ।

त्यसकारण व्यक्तिगत जोखिम व्यवस्थापन एउटा व्यक्ति तथा उसको परिवारको जीवनलाई सफल बनाउनको लागि अपरिहार्य हुन्छ। व्यक्तिगत जोखिम व्यवस्थापन एउटा व्यक्तिको जीवन सफल हुन सम्भव हुँदैन। व्यक्तिगत जोखिम व्यवस्थापन गर्दा सर्व प्रथम एउटा व्यक्तिले आफ्नो जीवनमा आउन सक्ने जोखिमको पहिचान गर्नु पर्दछ। उसको जीवनमा कस्तो कस्तो जोखिमहरू आउन सक्छ पुर्वानुमान गर्नु नै जोखिमको पहिचान गर्नु हो।

यसरी सम्भावित जोखिमको पहिचान गरिसकेपछि उक्त जोखिबाट कस्तो असर पर्न सक्दछ वा कति क्षति हुन्छ सो को मुल्यांकन गर्नुपर्दछ। जोखिमहरूको असर मुल्यांकन गरिसकेपछि

उक्त जोखिमको क्षतिलाई कम गर्नको लागि उपलब्ध विकल्पहरूको विश्लेषण गरी सबैभन्दा कम लागत लाग्ने प्रभावकारी विकल्पको छनोट गर्नुपर्दछ।

संस्थागत जोखिम व्यवस्थापन (Corporate Risk Management)

संगठनको मूल्य सृजना (Value Creation) लाई असर पार्ने घटनाहरू सँग सम्बन्धित जोखिम व्यवस्थापन गर्नुलाई संस्थागत जोखिम व्यवस्थापन (Corporate/ Enterprise Risk Management) भनिन्छ। अथवा संगठनको मूल्य सृजना (Value Creation) लाई असर पार्ने घटनाहरूसँग सम्बन्धित जोखिम व्यवस्थापन गर्नुलाई संस्थागत जोखिम व्यवस्थापन भनिन्छ। अर्को अर्थमा संगठनले सामना गरेर खतरा, संकट, तथा दायित्वहरूलाई व्यवस्थापन गर्नु नै संस्थागत जोखिम व्यवस्थापन हो।

संगठनका व्यवस्थापन तथा सञ्चालक समिति र कर्मचारीद्वारा निर्धारण गरिएको लक्ष्य, लक्ष्य प्राप्त गर्ने रणनीति, यस्ता लक्ष्य र रणनीतिलाई असर पार्ने घटनाहरूको पहिचान र व्यवस्थापन गरी संगठनको लक्ष्य हासिल गर्ने प्रकृतिलाई संस्थागत जोखिम व्यवस्थापन भनिन्छ।

संगठन संचालन गर्ने क्रममा विभिन्न किसिमका जोखिमहरू जस्तै : संचालन जोखिम, रणनीतिक जोखिम, शुद्ध जोखिम, उधारो सम्बन्धी जोखिम, बजार सम्बन्धी जोखिम आदि सधैं देखा गर्दछन्। यस्ता जोखिमहरूको व्यवस्थापन उचित तरिकाले गरेमा मात्र संगठनले सफलता प्राप्त गर्न सक्दछ।

संस्थागत जोखिम व्यवस्थापनले एउटा संगठनमा हुन सक्ने जोखिमहरूलाई पहिचान गरेर उक्त जोखिमबाट बच्नको लागि के कस्ता उपायहरू अपनाउन सकिन्छ सबै विकल्पहरूको विश्लेषण गरी उपयुक्त विकल्प छनोट गरी जोखिमको असर न्यूनीकरण वा निर्मूल पार्ने काम गर्दछ। त्यसकारण संस्थागत जोखिम व्यवस्थापनले जोखिम व्यवस्थापन गर्दा लाग्ने लागतको समेत विश्लेषण गरी जोखिम व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ। थोरै भन्दा थोरै लागतमा जोखिम व्यवस्थापन गरी संगठनको प्रतिफल बढी भन्दा बढी प्राप्त गर्न संस्थागत जोखिम व्यवस्थापनले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ।

Process/Steps/Phases/Stage

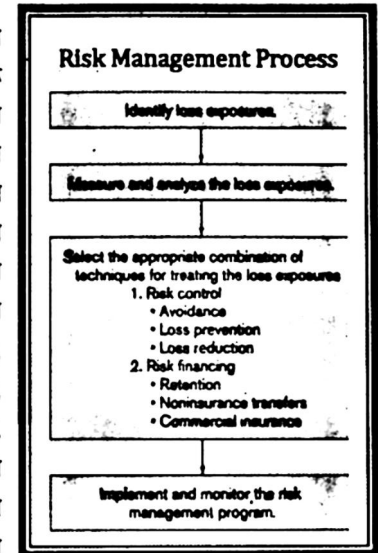
जोखिम व्यवस्थापन प्रक्रिया (Risk Management Process)

जोखिम व्यवस्थापन (Risk Management) संगठनमा हुने विभिन्न किसिमको जोखिमहरूको असरहरूलाई न्यूनीकरण वा निर्मूल गर्नका लागि संगठनले अपनाउने एउटा वैज्ञानिक प्रक्रिया हो। जोखिम व्यवस्थापन एउटा चुनौतिपूर्ण काम पनि हो किनभने जोखिम व्यवस्थापन राम्रोसँग नभएको अवस्थामा संगठनको लागत मात्र बढ्दछ भने अर्कोतर्फ जोखिम व्यवस्थापन सही ढंगले नभएको कारणले गर्दा संगठन नोक्सानीबाट पनि बच्

सकेको हुँदैन। त्यसकारण संगठनले जोखिम व्यवस्थापन जथाभावी ढंगले नगरी एउटा निश्चित प्रक्रिया पूरा गरी गर्नुपर्दछ जुन निम्नानुसार छन् :

क) व्यवसायले भोग्नु पर्ने सम्भावित जोखिम पहिचान (Identify the potential risk faced by the firm)

जोखिम व्यवस्थापनको प्रक्रिया जोखिम सिर्जना गर्ने तत्वहरूको पहिचानबाट सुरु हुन्छ। त्यसैले जोखिम व्यवस्थापकले आफ्नो व्यवसायको उद्देश्य प्राप्तमा नकारात्मक असर पार्ने आन्तरिक तथा बाह्य वातावरणीय तत्वहरूको पहिचान गर्नु पर्दछ। संगठन संचालन गर्ने क्रममा संगठनको भौतिक सम्पत्तिको हानि नोक्सानी, व्यवसायको आम्दानी घट्नु, मानव संसाधनको हानि नोक्सानी, व्यावसायिक अपराधबाट हानि नोक्सानी, वैदेशिक व्यापारको नोक्सानी, अदृश्य सम्पत्तिको हानि नोक्सानी, सरकारी नीति नियमहरू परिवर्तन भएको कारण आदिले व्यवसायमा हानि नोक्सानी हुन सक्छ।

जोखिम व्यवस्थापकले यस्ता सम्भावित हानि नोक्सानीहरूको पहिचान विभिन्न स्रोतहरूबाट सूचना संकलन गरेर गर्न सक्दछ। जोखिम व्यवस्थापकले सामान्यतया सम्भावित हानि नोक्सानीको पहिचान गर्नको लागि जोखिम विश्लेषण प्रश्नावली (Questionnaire) प्रयोग गरेर, वित्तीय विवरणहरूको विश्लेषण (Financial Statement Analysis), भौतिक जाँच (Physical Inspection) गरेर अथवा हानि नोक्सानी सम्बन्धी विगतको इतिहास (Historical loss Data) हेरेर जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ।

ख) प्रत्येक जोखिमको सम्भावित असर मापन गर्ने (Measure the potential effect of each risk)

जोखिम व्यवस्थापन गर्ने क्रममा सम्भावित जोखिमहरूको पहिचान गरी सके पछि जोखिम व्यवस्थापकले प्रत्येक तत्वले हानि नोक्सानी वा क्षति पैदा गर्न कुन हद वा तह अर्थात के कति योगदान गर्ने छन् वा गर्दा रहेछन् भन्ने कुराको अनुमान गर्नु पर्दछ। जोखिम अनुमान गर्दा निश्चित समयभित्र कति पटक क्षति हुँदो रहेछ (Frequency

of loss) र क्षतिको आकार वा असरको मात्रा वा कति हुने रहेछ (Severity of loss) भन्ने मापदण्डमा गर्नु पर्दछ। कुनै जोखिमको असर धेरै पर्ने देखिन्छ त कुनैको कम। त्यसैले प्रत्येक जोखिमलाई असरका हिसाबले पहिचान गरी धेरै असर पर्ने जोखिमको तुलनात्मक रूपमा बढी व्यवस्थापन र थोरै असर हुने जोखिमको व्यवस्थापन कम गर्नु पर्दछ।

ग) जोखिमको असरबाट बच्नका लागि उपयुक्त विधिहरूको छनोट गर्ने (Select the appropriate techniques for treating the risk)

जोखिम व्यवस्थापनको तेश्रो प्रक्रियागत काम भनेको जोखिमले सिर्जना गर्ने नकारात्मक प्रभाव पर्ने तत्वहरूको प्रकृति असरको तीव्रता र मात्रा (Frequency and severity) लाई विश्लेषण गरेर तिनीहरूको असर कम वा शून्य गर्नु आवश्यक पर्ने जोखिम व्यवस्थापनका उपायहरूको अवलम्बन गर्नु हो। संगठनमा हुन सक्ने जोखिमको असर अनुमान गरेर उक्त जोखिमको असर कम गर्नका लागि एक वा एक भन्दा बढी विभिन्न विधिहरू उपलब्ध हुनसक्छन्। यसरी जोखिमको असर कम गर्नका लागि उपलब्ध भएका विधिहरूको मूल्यांकन गरी उपयुक्त विधिहरूको छनोट गर्नुपर्दछ। सामान्यतया संगठनले परिस्थिति र जोखिमको प्रकृति हेरेर जोखिम कम गर्न जोखिम नियन्त्रण (Risk Control) र जोखिमको वित्तीय व्यवस्थापन (Risk Financing) गर्नु पर्दछ।

जोखिम नियन्त्रण (Risk Control) भन्नाले जोखिमको बारम्बारता र गहनतालाई घटानका लागि प्रयोग गरिने विधिहरूलाई जनाउँदछ। (Risk Control refers to techniques that reduce the frequency and severity of risk) त्यसै जोखिमको वित्तीय व्यवस्थापन (Risk Financing) भन्नाले जोखिमको कारणले गर्दा भएको नोक्सानीलाई वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउने कार्यलाई जनाउँदछ। (Risk financing refers to techniques that provide the funding of losses).

घ) जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रम लागू र अनुगमन गर्ने (Implement and Monitor the Risk Management Program)

जोखिम व्यवस्थापनको चौथो चरणमा जोखिमको असरहरूबाट बच्नका लागि उपयुक्त विधिहरूको छनोट गरिसकेपछि उक्त उपयुक्त विकल्पलाई संगठनको जोखिम नियन्त्रण गर्नको लागि लागू गर्नु पर्दछ। यसरी जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रम लागू गर्दा संगठनले जोखिम व्यवस्थापन नीति विवरण (Risk Management Policy Statement) तयार पार्नुपर्दछ र उक्त नीतिअनुसार जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रमको समय समयमा अनुगमन तथा मूल्यांकन पनि गर्नुपर्दछ। यसरी जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रमको मूल्यांकन गर्दा जोखिम व्यवस्थापनका कारणले हुन गएको लाभ र सो गर्दा लागेको

खर्चको तुलना गर्न आवश्यक हुन्छ। जोखिम व्यवस्थापन गर्नाले भएको लाभ जोखिम कम गर्न अनुसरण गरिएका उपायको लागतभन्दा बढी भएमा मात्र आर्थिक रूपमा उपयुक्त भएको मानिन्छ। अन्यथा जोखिम व्यवस्थापनको वित्तीय अर्थ हुँदैन त्यसैले जोखिम व्यवस्थापनको मूल्यांकन गरी उपयुक्त विकल्प जरूरी हुन्छ।

जोखिम व्यवस्थापनका फाइदाहरू (Benefits of Risk Management)

जोखिम व्यवस्थापन गरेमा संगठनलाई निम्नानुसारका फाइदाहरू हुन्छन्:

- क) प्रभावकारी ढंगले जोखिम व्यवस्थापन गरेमा संगठनले सजिलैसँग नोक्सानी पूर्वको उद्देश्यहरू र नोक्सानी पश्चातको उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न सक्दछ।
- ख) प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रमले संगठनको जोखिम सम्बन्धी लागतहरू जस्तै बीमा शुल्क, जोखिम धारणा लागत, आन्तरिक प्रशासनिक खर्च, कर, शुल्क, र अन्य खर्चहरू कमगर्न मद्दत गर्दछ।
- ग) जोखिम व्यवस्थापनको कारणले संगठनलाई शुद्ध जोखिमको कारणले गर्दा हुने नकारात्मक वित्तीय प्रभावलाई कम गर्न सकिन्छ। त्यसै री प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापनले संस्थागत जोखिम तथा सट्टाबाजी जोखिमको असरलाई पनि कम गर्न सकिन्छ।
- घ) प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापनले विभिन्न किसिमको जोखिमहरूको नकारात्मक असरहरूलाई घटाउने भएकोले समाजले पनि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष फाइदा प्राप्त गर्दछ यसरी सामाजिक पीडा तथा हानिलाई व्यवस्थापन गर्नका लागि जोखिम व्यवस्थापन अपरिहार्य हुन्छ।
- ङ) जोखिम व्यवस्थापनले कुनै पनि आकस्मिक घटनाहरूको असरलाई पूर्ण रूपले हटाउन नसकेको अवस्थामा त्यसको असरहरूलाई न्यूनीकरण गर्नलाई सहयोग गर्दछ।
- च) जोखिम व्यवस्थापनले संगठनको वित्तीय अवस्थालाई बचाएर राख्दछ। यदि संगठनमा कुनै आकस्मिक दुर्घटना घटेको अवस्थामा उक्त दुर्घटनाको असरलाई कम गर्नका लागि संगठनले कुनै जोखिम व्यवस्थापनको कार्यक्रमहरू लागू गरेको छैन भने वित्तीय अवस्था पनि विग्रै जान्छ त्यसको विपरीत उक्त दुर्घटनाको असरबाट बच्नका लागि जोखिम व्यवस्थापनका विभिन्न कार्यक्रमहरू लागू गरेको अवस्थामा संगठनको वित्तीय अवस्थामा दुर्घटना भए पनि कुनै पनि असर पर्दैन।

जोखिम नियन्त्रण (Risk Control)

सामान्यतया संगठनले जोखिमको वारम्बारता र गहनतालाई घटानको लागि प्रयोग गर्ने विभिन्न विधिहरूलाई जोखिम नियन्त्रण भनिन्छ। जोखिमलाई व्यवस्थित महत्त्वपूर्ण तरिका जोखिम नियन्त्रण हो।

जोखिम नियन्त्रणमा केही क्रियाकलापहरू संलग्न हुन्छन् र ती क्रियाकलापहरूले जोखिमको आवृत्ति र गम्भीरता दुबैलाई घटाउँदछ। यसअन्तर्गत मुख्यतया निम्न तीन ओटा मुख्य विधिहरू पर्दछन्:

Risk Control

- Risk Avoidance
- Loss Prevention
- Loss Reduction

१. जोखिम परित्याग (Risk Avoidance)

कुनै वस्तु वा ठाउँबाट टाढा रहनु, त्यो ठाउँमा जाँदै नजानु, त्यो वस्तु खरिद गर्दै नगर्नु अर्थात् कुनै पनि जोखिमको क्रियाकलापमा संलग्न नहुनुलाई परित्याग भनिन्छ। (Avoidance means a certain loss exposure is never acquired, or an existing loss exposure is abandoned) अर्को शब्दमा, कुनै पनि जोखिमको कारकलाई अगाडि नै हटाउने उपाय गर्नुलाई परित्याग भनिन्छ। परित्याग जोखिमबाट बच्ने सबैभन्दा सरल उपाय पनि हो। उदाहरणका लागि धेरै मात्रामा अपराध हुने कुनै क्षेत्रमा लुटिने जोखिमबाट बच्नका लागि उक्त क्षेत्रभन्दा टाढै रहनु, त्यसैगरी छोडपत्र गर्नुपर्ने जोखिमबाट बच्नका लागि विवाह नगर्नु, कुनै व्यापारिक प्रतिष्ठानले त्रुटिपूर्ण उत्पादनका कारण मुद्धा खेप्नु पर्ने जोखिमबाट बच्नका लागि उत्पादन नगर्नु, त्यसैगरी बाढी पहिरोको जोखिमबाट बच्नका लागि धेरै बाढी पहिरो आउने ठाउँमा नयाँ संरचना नवनाउनु आदि। यसरी जोखिम परित्याग गर्दा हानि नोक्सानीको सम्भावनालाई शून्य बनाउन सकिन्छ। त्यसै गरी हाल भैरहेको सम्भावित हानि नोक्सानीलाई परित्याग गर्दा पनि भविष्यमा हुन सक्ने हानि नोक्सानीलाई पूर्णरूपले निर्मूल पार्न सकिन्छ।

तर पनि सबै प्रकारका जोखिमहरूलाई परित्याग गर्न सम्भव हुँदैन। उदाहरणका लागि, कुनै विमान दुर्घटनाबाट मर्ने अथवा अशक्त हुने जोखिमबाट बच्नका लागि विमान नै नचढ्न सकिन्छ तर यो छनोट व्यवहारिक छ त ? किनभने आफैले कार चलाएर वा बसबाट यात्रा गरेर वा ट्रेनबाट मात्र यात्रा गरेर जाने विकल्पहरू प्रायः उपयुक्त नहुन सक्दछन्। विमान दुर्घटना हुने जोखिम विद्यमान रहन्छ। तर पनि व्यापारिक विमानहरूको सुरक्षित अभिलेख अत्यन्त राम्रो भएकाले उड्नु चाहिँ तर्कसंगत जोखिम हो।

२. क्षति रोकथाम (Loss Prevention)

क्षतिको आवृत्तिको कम गराई सम्भावनालाई घटाउने प्रयत्न गर्नुलाई क्षति रोकथाम भनिन्छ (Loss prevention refers to measures that reduce the frequency of a particular loss)। जस्तो यदि सवारी चालकहरूले सुरक्षित ड्राइभिङ कोर्स लिई प्रतिरक्षात्मक हिसाबले सवारी चलाउने हो भने सवारी दुर्घटनालाई कम गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी हृदयघातको संख्यालाई तौल घटाएर, धुम्रपान त्यागेर र स्वस्थ आहार सेवन गरि घटाउन सकिन्छ।

एअरपोर्ट तथा व्यवसायिक उडानहरूमा कडा सुरक्षात्मक उपायहरू अपनाएर आतंककारीद्वारा विमान अपहरण हुने सम्भावना कम गर्न सकिन्छ। तातोपानी आपूर्ति गर्ने मेसिनहरू (Boiler) वा संयन्त्रलाई समय समयमा इन्जिनियरद्वारा निरीक्षण गराएर मेसिनहरू विस्फोट हुने सम्भावनालाई कम गर्न सकिन्छ। अत्याधिक ज्वलनशील पदार्थहरू प्रयोग गर्ने स्थानमा काम गर्ने कामदारहरूलाई धुम्रपान गर्न सख्त निषेध गरेर आगलागी हुनबाट रोक्न सकिन्छ।

३. क्षतिको न्यूनीकरण (Loss Reduction)

क्षति भइसकेपछि त्यसको गम्भीर हानि नोक्सानीलाई कम गर्नुलाई क्षतिको न्यूनीकरण भनिन्छ (Loss reduction refers to measures that reduced the severity of a loss after it occurs.) सामान्यतया क्षति भइसकेपछि त्यसको गम्भीरतालाई कम गर्न सकिँदैन फलस्वरूप केही क्षति अवश्यम्भावी हुन्छन्। अवश्यम्भावी क्षतिलाई नियन्त्रण गर्न सकिँदैन। तर केही हदसम्म न्यूनीकरण गर्न भने सकिन्छ।

उदाहरणका लागि डिपार्टमेन्ट स्टोरले आगोलाई तत्कालै निभाउनका लागि पानी छर्किने मेसिन जडान गरेको हुन सक्दछ। कुनै कारखाना आगो निरोधक पदार्थहरूबाट बनाउन सकिन्छ समुन्द्री आँधी नजिकै आउँदै गर्दा त्यस ठाउँका मानिसहरूलाई समुन्द्री आँधीबाट सचेत गराउने यन्त्रको व्यवस्था गरी मृतक र घाइतेहरूको संख्यामा कमी ल्याउन सकिन्छ जुन क्षति नियन्त्रण समाजको लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छ। किनभने यसले सामाजिक लागतलाई र अप्रत्यक्ष क्षतिको लागत बचत गर्दछ।

यसरी निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने प्रभावकारी जोखिम नियन्त्रण विधिहरूले विशेष गरेर कार्यस्थलमा हुने जोखिमको नोक्सानीको प्रवृत्ति तथा असरको गहनतालाई महत्त्वपूर्ण तरिकाले घटाउन सक्छ। एउटा बीमकले गरेको अध्ययनले के देखाएको छ भने कार्य स्थलमा कामदारहरूको सुरक्षाको लागि गरिएको १ मिलियन डलरको लगानीले ३ मिलियन डलरभन्दा बढीको सम्भावित हानि नोक्सानीबाट बचाउने गर्दछ।

त्यसैगरी प्रभावकारी सुरक्षात्मक कार्यक्रमहरूले प्रत्यक्ष खर्चहरू जस्तै दुर्घटनामा घाइते हुने श्रमिकहरूलाई दिनुपर्ने क्षतिपूर्ति तथा औषधी उपचार र अप्रत्यक्ष खर्चहरू जस्तै उत्पादकत्व कम हुनु अतिरिक्त समयको ज्याला भुक्तानी आदि गर्नुपर्ने हुन्छ।

जोखिमको वित्तीय व्यवस्थापन (Risk Financing)

जोखिमको वित्तीय व्यवस्थापन (Risk Financing) भन्नाले जोखिमको कारणले गर्दा भएको नोक्सानीलाई वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउने कार्यलाई जनाउँदछ। यस अन्तर्गत मुख्यतया निम्न तीन वटा मुख्य विधिहरू पर्दछन्:

१. जोखिम धारण (Risk Retention)

जोखिमको कारणले गर्दा भएको हानि नोक्सानीलाई वित्तीय स्रोत जुटाउनको लागि जोखिम धारणा एउटा महत्वपूर्ण तरीका हो। जोखिम धारणा भन्नाले फर्मले कुनै हानि नोक्सानीको केही वा सम्पूर्ण भाग आफैले धारण गर्नुलाई जनाउँदछ।

Risk Financing

- Risk Retention
- Non-Insurance Transfer
- Commercial Insurance

(Risk retention means that the firm retains part or all of the losses that can result from a given loss)। अर्थात् कुनै व्यक्ति र व्यापारिक प्रतिष्ठानहरूको जोखिमको सबै वा केही भाग मात्र धारण गर्दछन् भने त्यसलाई जोखिम धारण भनिन्छ। जोखिम धारण दुई किसिमका हुन्छन्, जुन यसप्रकार छन्:

क) सक्रिय जोखिम धारण (Active Risk Retention)

कुनै पनि व्यक्ति वा व्यवसायी आफ्नो व्यक्तिगत जोखिम, सम्पत्तिको जोखिम अथवा आफूलाई आइ पर्न सक्ने सम्पूर्ण जोखिमको बारेमा सचेत हुन्छ र जानाजन जोखिमको पूरै वा केही अंश प्राप्त गर्ने योजना बनाउँदछ भने त्यसलाई सक्रिय जोखिम धारण भनिन्छ। यस्तो जोखिम धारणबाट पैसा त बचाउन सकिन्छ तर दुर्घटना भई हालेमा नोक्सानी व्यहोर्नु पर्दछ। उदाहरणको लागि, कुनै मोटरचालकले सानो दुर्घटनाबाट हुने क्षतिको जोखिमलाई आफै लिन (रु ५००० वा सो भन्दा माथिको मात्र बीमा गर्नु) त्यसैगरी कुनै घर बीमालेख खरिद गर्दा स-सानो क्षतिको जोखिम आफै धारण गर्नु।

ख) निष्क्रिय जोखिम धारण (Passive Risk Retention)

कुनै व्यक्तिको अज्ञानता, उदासिनता वा अल्छीपनका कारण केही जोखिमहरू थाहा नपाइकुनै धारण गरिन्छ भने त्यसलाई निष्क्रिय जोखिम भनिन्छ। यदि

धारण गरिएको जोखिमले व्यक्ति वा समाजलाई आर्थिक रूपमा नास गर्ने क्षमता राख्दछ भने यस अवस्थामा निष्क्रिय धारण एकदमै खतरनाक हुन्छ।

उदाहरणका लागि, राम्रो आय भएका कामदारहरूले पनि अज्ञानता, उदासिनता वा अल्छीपनका कारणले व्यक्तिगत तथा सामूहिक असक्तता आय योजनाअन्तर्गत बीमा गर्दैनन्। यस्तो अवस्थामा शारीरिक तथा मानसिक रूपले अशक्त भएमा निजलाई तथा निजको अकाल मृत्यु भएमा निजको हकवालाहरूलाई ठूलो आर्थिक संकट उत्पन्न हुन्छ त्यसकारण जोखिमका कारण बीमा नगरिएका मानिसहरूले जोखिम धारणाका तरीकालाई एकदमै खतरनाक र अनूचित तरीकाले उपयोग गरिरहेका हुन्छन्।

जोखिम व्यवस्थित गर्ने एउटा महत्वपूर्ण तरिका जोखिम धारण हो। यो धारण प्राथमिक रूपमा उच्च आवृत्ति र न्यून गम्भीरता भएका जोखिमहरूका लागि उपयुक्त हुन्छ, जहाँ सामान्य क्षति तुलनात्मक रूपमा कम हुन्छ। असाधारण व्यवस्थामा बाहेक न्यून आवृत्ति तथा उच्च गम्भीरता भएका जोखिमहरूको धारण गरिनु हुँदैन। जस्तै आकस्मिक चिकित्सकीय खर्चहरूको जोखिम, दीर्घकालीन असक्तता वा कानुनी दायित्वको जोखिम आदि।

२) जोखिम धारणको तहको निर्धारण (Determination of retention levels)

यदि संगठनले जोखिम धारण गर्दछ भने जोखिम व्यवस्थापकले संगठनको जोखिम धारणको तह अवश्य निर्धारण गर्नु पर्दछ। जोखिम धारणको तह भन्नाले संगठनले कुनै पनि नोक्सानी भएमा कति रकमसम्म नोक्सानी आफैले धारण गर्दछ भन्नेलाई जनाउँदछ। (Retention level is the amount of losses that the firm will retain)।

वित्तीय रूपले बलियो संगठनको जोखिम धारणको तह वित्तीय रूपले कमजोर भएको संगठनको भन्दा उच्च हुन सक्दछ। संगठनले आफ्नो जोखिम धारण गर्ने तहको निर्धारण विभिन्न कुराको आधारमा गर्ने गर्दछ।

पहिलो आधार भनेको फर्मले अधिकतम बीमा नगरिएका नोक्सानीहरू फर्मको आम्दानीमा नकारात्मक असर नगरेर कतिसम्म फर्मले व्यहोर्न सक्छ भन्ने हुन्छ। सामान्य नियमानुसार फर्मले आफ्नो कर तिर्नु भन्दा पहिले (Earning before taxes) को आम्दानीको ५ प्रतिशत जोखिम धारणको अधिकतम तह निर्धारण गर्न सक्छ।

त्यसैगरी अर्को आधारअनुसार फर्मले आफ्नो कार्यशील पूँजीलाई बनाउन सक्दछ। फर्मको कार्यशील पूँजी भन्नाले चल सम्पत्ति र चालु दायित्व बीचको फरकलाई

जनाउँछ । यस आधारअनुसार फर्मले आफ्नो कार्यशील पूँजीको १ देखि ५ प्रतिशतसम्म जोखिम आफैले धारण गर्ने तह निर्धारण गर्न सक्छ ।

३) **नोक्सानीलाई भुक्तानी गर्ने तरीकाहरू (Methods for paying losses)**

जोखिम व्यवस्थापकले विभिन्न तरीकाहरूको प्रयोग गरेर संगठनले नोक्सानीलाई भुक्तानी गर्ने गर्दछ यस्ता तरीकाहरू सामान्यतया निम्नानुसार हुन्छन्:

क) **कर्तमान खुद आमदानी (Current net income)**

संगठनले नोक्सानीलाई चालु आमदानीबाट भुक्तानी गर्न सक्दछ । अर्थात् संगठनको खुद आमदानी निर्धारण गर्दा संगठनले नोक्सानीलाई खर्चको रूपमा लेख्ने गरिन्छ । कहिलेकाहीं ठूलो संख्यामा वर्तमान आमदानीभन्दा बढी नोक्सानी हुन सक्छ यस्तो अवस्थामा नोक्सानीहरू भुक्तानी गर्न अन्य सम्पत्तिहरू बिक्री गरेर भुक्तानी गर्नुपर्दछ ।

ख) **Unfunded reserve:**

'बही' पालनको त्यस्तो खाता जसमा वास्तविक नोक्सानी वा अनुमानित नोक्सानीलाई अभिलेख राखिन्छ त्यसलाई Unfunded reserve भनिन्छ । An unfunded reserve is a bookkeeping account that is charged with actual or expected loss from a given exposure

ग) **Funded reserve**

संगठनले हानि नोक्सानीलाई भुक्तानी गर्नको लागि स्थापना गरेको तरल कोषलाई Funded reserve भनिन्छ । A funded reserve is the setting aside of liquid funds to pay losses. संगठनले नोक्सानीलाई आफूसँग भएको तरल कोषबाट घटायन सक्दछ ।

घ) **उधारो सीमा (Credit line)**

संगठनले कुनै पनि नोक्सानी भएमा उक्त नोक्सानीको रकम भुक्तानी गर्नको लागि बैंकबाट उधारो सीमा (Credit line) ऋण रकम अर्थात् बैंकको अल्पकालीन ऋण वापत लिएको रकम प्रयोग गर्न सक्दछ ।

जोखिम धारणको फाइदा तथा बेफाइदाहरू

(Advantages and Disadvantages of Risk Retention)

जोखिम धारणको फाइदाहरू निम्नानुसार छन् :

क) **पैसाको बचत (Save money)**

संगठनको वास्तविक नोक्सानी अनुमान गरिएको नोक्सानीभन्दा कम भएमा जोखिम धारण गरेर फर्मले दीर्घकालमा पैसाको बचत गर्न सक्दछ ।

ख) **कम खर्च (Lower expenses)**

संगठनले आफैले जोखिम धारण गर्दा बाह्य बीमा कम्पनीले लिने शुल्क भन्दा कम खर्च लाग्ने गर्दछ । संगठनले जोखिम धारण गर्दा सामान्य प्रशासनिक खर्च, कमिसन, दलाली शुल्क, कर, नोक्सानी नियन्त्रण खर्च आदि कम गर्न सक्दछ ।

ग) **नोक्सानी रोक्न उत्साहित गर्ने (Encourages loss prevention)**

संगठनले जोखिम आफैले धारण गरेको कारणले गर्दा संगठनका सम्पूर्ण पक्षहरूलाई नोक्सानी रोक्नको लागि उच्चताका साथ उत्प्रेरित गरेको हुन्छ ।

घ) **नगद प्रवाह बढाउँदछ (Increase cash flow)**

संगठनले जोखिम धारण गर्ने भएकोले बीमकलाई सुरुमा नै तिर्नु पर्ने बीमा शुल्कको रकम आफैले प्रयोग गर्न पाउने भएकोले नगद प्रवाह बढाउँदछ ।

जोखिम धारणका बेफाइदाहरू निम्नानुसार छन् :

क) **उच्च नोक्सानीको सम्भावना (Possible higher losses)**

संगठनले जोखिम धारण गर्दा धारण गरेको नोक्सानी बीमा नगरेको कारणले गर्दा बीमा कम्पनीलाई तिर्नु पर्ने बचत गरेको बीमा शुल्कभन्दा धेरै बढी हुन सक्छ जसको कारणले गर्दा फर्मलाई उच्च नोक्सानी हुन जान्छ ।

ख) **उच्च खर्चको सम्भावना (Possible higher expenses)**

संगठनले जोखिम धारण गर्दा कहिलेकाहीं खर्च पनि उच्च हुन सक्दछ । संगठनले जोखिम धारण गर्दा सुरक्षा इन्जिनियरहरूलाई नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ यस्तो अवस्थामा सुरक्षा इन्जिनियरहरूलाई दिनुपर्ने सुविधाभन्दा धेरै कम खर्चमा बीमा कम्पनीले उक्त जोखिम बहन गर्न सक्दछ ।

ग) **उच्च करको सम्भावना (Possible higher taxes)**

संगठनले जोखिम धारण नगरी उक्त जोखिमको बीमा गरेको अवस्थामा बीमा कम्पनीलाई तिरेको बीमा शुल्कमा पूर्ण रूपले कर छुट हुन्छ तर जोखिम धारण गर्दा

आफूले गरेका बिभिन्न किसिमका खर्चहरू पूर्ण रूपले कर छुट-नहुन सक्दछ फलस्वरूप संगठनले कर बढी तिर्नुपर्ने सम्भावना सधैं रहन्छ।

स्वयम् बीमा (Self-Insurance)

स्वयम् बीमा (Self-insurance) भन्नाले एउटा त्यस्तो प्रक्रिया हो जसमा कुनै संस्थामा हानि नोक्सानी भएमा बीमा कम्पनीले बेहोर्ने वाहेकको रकम छुट्याइएको हुन्छ। त्यस्तो रकमहरू बीमाको वाहेकको कोष खडा गरी नोक्सानी भएको भुक्तानी गर्नका लागि जम्मा गरिन्छ। अर्को अर्थमा स्वयम् बीमा भन्नाले भुक्तानी नहुने नोक्सानीलाई नगद प्रवाहको रूपमा नियन्त्रण गर्ने साधन हो र यसले परम्परागत बीमाबाट हुने खर्चहरू पनि बचाउँदछ। Self-insurance is a special form of planned retention by which part or all of a given loss exposure is retained by the firm and losses are funded and paid for by the firm.

जोखिम धारण समूह (Personal Risk Retention Group)

जोखिम धारण समूह भन्नाले संगठनको कामदारहरूको दायित्व, कामदारहरूको क्षतिपूर्ति र व्यक्तिगत दायित्वहरूदेखि वाहेक अन्य सम्पूर्ण प्रकारका दायित्वहरूको क्षतिपूर्ति दिनका लागि दायित्व वहन गर्ने समूह हो। (A risk retention group is a group captive that can write any type of liability coverage except employer liability, workers compensation, and personal lines)।

Federal Legislation ले कामदारहरू, ट्रेड समूह, सरकारी समूह र अन्य समूहहरूलाई जोखिम धारण समूह निर्माण गर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसकारण यो जोखिम हस्तान्तरण गर्ने कानुनी परिचय भएको निकाय हो जुन Federal liability risk retention Act (LRRRA) सधिय दायित्व जोखिम धारण ऐनअन्तर्गत निर्मित हुन्छ। जोखिम धारण समूहहरू कुनै एउटा राज्यको कानून कर्पोरेट दायित्व बीमा company liabilities insurance company सरह स्थापना हुनुपर्दछ। RRG का सीमालेख खरिद गर्ने व्यक्तिहरू यसका मालिक पनि हुन्छन् र यसका सदस्यहरू एकैनासका company वा एकैनासका व्यवसायमा संलग्न व्यक्तिहरू हुनुपर्दछ। परिणाम स्वरूप उनीहरूको दायित्व एकै प्रकृतिको हुने गर्दछ।

गैर बीमा हस्तान्तरण (Noninsurance Transfer)

जोखिम व्यवस्थित गर्ने अर्को तरिका गैरबीमाको हस्तान्तरण हो। संगठनले आफूलाई आइपर्ने जोखिमहरू बीमा कम्पनी वाहेक अन्य व्यक्ति वा संस्थामा सार्ने व्यवस्थालाई गैर बीमा हस्तान्तरण भनिन्छ (Noninsurance transfers are methods other than

insurance by which a pure risk and its potential financial consequences are transferred to another party)। उदाहरणका लागि एउटा व्यापारीले आफ्नो वस्तुमा कुनै कारणले क्षति हुन सक्दछ भन्ने अनुमान गरेर सो वस्तुमा हुने आर्थिक क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न क्षति नभई बाँकी रहन गएको वस्तुको मूल्यमा वृद्धि गरी आफ्नो नोक्सानीको भार ग्राहकमा पन्छाउनु। जोखिमलाई विभिन्न तरिकाले हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ। यसअन्तर्गत सम्भौताहरू, लिज आदि पर्दछन्।

१) सम्भौता जोखिमको हस्तान्तरण (Transfer of risk by contacts)

आफूले वहन तथा धारण गर्न नचाहेको जोखिमलाई सम्भौताद्वारा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ। जस्तै : टेलिभिजन सेट खरिद गर्दा त्रुटिपूर्ण टेलिभिजन सेट पर्न सक्ने जोखिमलाई खुद्रा सार्नु। कुनै निर्माणको क्रममा हुन सक्ने मूल्य वृद्धिको जोखिमलाई सम्भौता गरेर मूल्य निर्धारण गरी निर्माणकर्तामा सार्नु आदि। त्यसैगरी कुनै संगठनले नयाँ भवन निर्माण गर्दा भवन निर्माणको शिलशिलामा भवनमा नोक्सानी भएका सो को जिम्मा भवन निर्माण गर्ने कम्पनीमा रहने सम्भौतामा उल्लेख गर्नु आदि।

जोखिमलाई हानि नहुने उपवाक्य लागू गरेर पनि हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ। जस्तै भवन निर्माण वा मर्मतका लागि मचान (Scaffold) बनाउने कम्पनीले खुद्रा व्यापारीसँगको सम्भौता मै हानि नहुने उपवाक्यलाई समावेश गरेको छ भने बनाएको मचान भत्किएर केही व्यक्तिको मृत्यु नै भए पनि खुद्रा व्यापारीले मचान बनाउने कम्पनीलाई हानि नपुऱ्याउन मन्जुर हुन्छ।

२) मूल्यको जोखिममा बन्देज (Hedging Price Risks)

जोखिम हस्तान्तरण गर्ने अर्को तरिका मूल्यको जोखिममा लगाइने बन्देज पनि हो। मूल्यको प्रतिकूल उतारचढावको जोखिमलाई कुनै संगठित सट्ट्य व्यापारीसँग वस्तुको खरिद बिक्री सम्बन्धी सम्भौता गरेर हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रियालाई बन्देज भनिन्छ। यस अन्तर्गत बीमाको लागि अयोग्य जोखिम जस्तै मूल्यमा आउने उतारचढाव, कच्चा पदार्थ र कृषि उत्पादनको मूल्यमा आउने गिरावट आदिलाई हस्तान्तरण गरिन्छ।

३) व्यापारिक प्रतिष्ठानको निगमीकरण (Incorporation of Business Firm)

जोखिम हस्तान्तरणको अर्को तरिका निगमिकरण पनि हो। उदाहरणका लागि, कुनै फर्म एकल स्वामित्वको छ भने मालिकको व्यक्तिगत सम्पत्तिबाट पनि उधारो असुल हुन सक्दछ। तर पछि फर्मलाई एकल स्वामित्वबाट कम्पनीमा निगमीकरण गरिन्छ भने व्यक्तिगत सम्पत्तिबाट फर्मको ऋण तिर्न मिल्दैन।

व्यापारिक फर्मको निगमीकरणबाट अशियारको दायित्व सीमित हुन्छ र व्यापारिक फर्मको व्यावसायिक ऋण तिर्नुपर्ने दायित्व ऋणदाताहरूमा हस्तान्तरण गरिन्छ। यसरी व्यावसायिक फर्महरूलाई निगमीकरण गरेर जोखिम हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ।

गैह बीमा हस्तान्तरणका फाइदा तथा वेफाइदाहरू

(Advantages and Disadvantages of Noninsurance Transfer)

गैह बीमा हस्तान्तरणका फाइदाहरू निम्नानुसार छन् :

- क) व्यावसायिक रूपले बीमा गर्न नसकिने सम्पत्तिहरूमा हुने सम्भावित नोक्सानीलाई हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ।
- ख) बीमा कम्पनीलाई भुक्तानी गर्नु पर्ने बीमा शुल्क भन्दा थोरै खर्चमा गैह बीमा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ।
- ग) गैह बीमा हस्तान्तरण गरी राम्रोसँग जोखिमलाई नियन्त्रण गर्ने पक्षलाई जोखिम हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ।

गैह बीमा हस्तान्तरणका बेफाइदाहरू निम्नानुसार छन् :

- क) जोखिमको हस्तान्तरण सम्भौतामा उल्लेख भएको भाषाको कारणले गर्दा कहिलेकाहीँ सम्भावित नोक्सानी हस्तान्तरण नहुन सक्छ।
- ख) कहिलेकाहीँ जोखिम वहन गर्ने पक्षले नोक्सानी व्यहोर्न असक्षम हुन सक्छ त्यस्तो अवस्थामा संगठन आफैँमा नोक्सानीको सम्पूर्ण रकम व्यहोर्नु पर्ने दायित्व रहन जान्छ।

व्यावसायिक बीमा (Commercial Insurance)

व्यावसायिक बीमा पनि संगठनको जोखिमको वित्तीय व्यवस्थापन (Risk Financing) गर्नको लागि प्रयोग गरिने एउटा महत्वपूर्ण तरिका हो। कुनै पनि सम्पत्तिको हानि नोक्सानी हुने सम्भावना तुलनात्मक रूपमा कमै भएता पनि यदि उक्त सम्पत्तिमा हानि नोक्सानी भएमा हानि नोक्सानीको गहनता एकदमै उच्च रहन्छ भने बीमा उक्त सम्पत्तिको जोखिमको वित्तीय स्रोत जुटाउन एउटा महत्वपूर्ण साधन बन्न जान्छ। कुनै पनि सम्पत्तिको बीमा गर्दा सामान्यतया निम्न कुराहरूलाई ध्यान दिनुपर्दछ :

- १) सम्पत्तिमा कुन कुन कुराबाट हानि नोक्सानीको बीमा गर्ने (Insurance coverage)
- २) बीमा गर्ने कम्पनीको छनोट (Selection of insurer)
- ३) शर्तहरूको सम्भौता (Negotiation of term)

- ४) बीमाको कभरेज सम्बन्धी खुलासा (Dissemination of information of coverage)
- ५) बीमा कार्यक्रमको समसामयिक पुनरावलोकन (Periodic review of the program)

बीमाको फाइदा तथा वेफाइदाहरू

(Advantages and Disadvantages of Insurance)

बीमाका फाइदाहरू निम्नानुसार छन् :

- क) फर्मको कुनै नोक्सानी भएता पनि फर्मले बीमा गरेको अवस्थामा कुनै क्षति भएमा वा आयमा उतारचढाव भएमा बीमा कम्पनीबाट क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नु भएकोले दैनिक क्रियाकलाप संचालन गर्न सक्दछ।
- ख) फर्मले बीमा गरेर आफ्नो क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा अनिश्चितता नहुने भएकोले व्यवस्थापक तथा कामदारहरूमा डर, भय र चिन्दा हुँदैन फलस्वरूप संगठनले दीर्घकालिन योजना बनाएर अगाडि बढ्न सक्दछ।
- ग) बीमा कम्पनीले संगठनलाई नोक्सानी नियन्त्रण सेवा, सम्भावित नोक्सानीको विश्लेषण, दाबी भुक्तानी प्रक्रिया सम्बन्धी अन्य मूल्यवान सल्लाह प्रदान गर्न सक्दछ।
- घ) बीमा शुल्क वापत भुक्तानी भएको रकम पूर्ण रूपले कर छुट हुन्छ जसको कारणले संगठनले कर कम भुक्तानी गर्नु गर्दछ।

बीमाका बेफाइदाहरू निम्नानुसार छन् :

- क) संगठनको बीमा गर्दा सम्पूर्ण नोक्सानी वापतको क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नका लागि बीमा शुल्क भुक्तानी गर्नु पर्ने भएकोले बीमा शुल्क संगठनको एउटा महत्वपूर्ण लागत हुने गर्दछ, जुन संगठनका लागि धेरै महङ्गो हुन सक्दछ।
- ख) संगठनको सम्भावित सम्पूर्ण जोखिमहरूको बीमा गर्दा बीमाको करारको सम्भौता तयार पार्न उल्लेखनीय समय र प्रयास लाग्ने गर्दछ।
- ग) संगठनको सम्पूर्ण जोखिमहरूको बीमा गर्दा जोखिम व्यवस्थापकहरूलाई कम मात्र उत्प्रेरणा वापतको रकम प्राप्त हुन्छ।

Very Short Questions

1. What is the meaning of risk management?
2. Mention the different cost of risk.
3. What is self-insurance?
4. What is a risk retention group?

Short Questions

1. What do you mean by risk? What are its types? Explain
2. Differentiate pure risk and speculative risk
3. Write the difference between fundamental risk and particular risk.
4. Explain the objectives of risk management.
5. What do you mean by personal risk? What are its types? Explain.
6. Explain the benefits of risk management.
7. Explain the meaning of risk financing. Explain the risk-financing techniques.
8. What do you mean by noninsurance transfer? What are its advantages and disadvantages?
9. What is insurance? Write the advantages and disadvantages of insurance.
10. Write short notes on:
a) Loss prevention   b) Loss reduction   c) Risk Avoidance

Long Questions

1. What do you mean by risk management? Describe the steps in risk management process.
2. Explain the meaning of risk control. Explain the techniques of risk control.

2

अध्याय

उद्यम जोखिम व्यवस्थापन [Enterprise Risk Management (ERM)]

उद्यम जोखिम व्यवस्थापनको अर्थ

(Meaning of Enterprise Risk Management)

उद्यम जोखिम व्यवस्थापन त्यस्तो विषय हो जसले कुनै औद्योगिक समूहभित्र रहेको संगठनको सरोकारवालाहरूको अल्पकाल र दीर्घकालमा मूल्य वृद्धि गर्नको लागि संगठनको विभिन्न स्रोतहरूबाट हुने सम्पूर्ण जोखिमहरूको नियन्त्रण गर्ने, असर कम गर्ने, वित्त व्यवस्थापन गर्ने र जोखिमको अनुगमन गर्ने गर्दछ।

Enterprise Risk Management (ERM) is the discipline by which an organization in any industry assesses, controls, exploits, finances, and monitors risks from all sources for the purpose of increasing the organization's short and long-term value to its stakeholders.

उद्यम जोखिम व्यवस्थापन सम्पूर्ण संगठनहरूले जोखिमको सामना गर्न लागू गर्ने जोखिम व्यवस्थापनको आधारभूत सिद्धान्तहरूको प्रयोग हो।

ERM is the application of the basic risk management principles to all risks facing an organization

उद्यम जोखिम व्यवस्थापन संगठनको रणनीतिक व्यवसायिक विषय हो जसले संगठनको जोखिमको सम्पूर्ण आयामहरूलाई पूर्ण रूपले सम्बोधन गरेर तथा जोखिमको संयुक्त प्रभावलाई व्यवस्थापन गरेर संगठनको उद्देश्य हासिल गर्दछ।